

Іван Мартюк

ЦЕНТРОСОЮЗ

Союз Кооперативних Союзів
у Львові в роках 1924-1944
Спогади співучасника праці
а змагань українського
кооперативного руху

Видавництво М. П. Коць 1973

Пам'яті інж. Юліана Павликовського,
голови Ревізійного Союзу Українських
Кооператив

та

Остапа Луцького, голови Надзірної
Ради. Центросоюзу — двом корифеям
української кооперації Західної України
присвячує

Автор

IVAN MARTIUK

CENTROSOJUZ

(TSENTROSOYUZ)

LEAGUE OF UKRAINIAN CO-OPERATIVES IN LVIV
1924—1944

(MEMOIRS)

M. P. KOTS PUBLISHING
1973

Іван Мартюк

ЦЕНТРОСОЮЗ

**СОЮЗ КООПЕРАТИВНИХ СОЮЗІВ У ЛЬВОВІ В РОКАХ
1924—1944**

**Спогади співучасника праці й змагань українського
кооперативного руху**

diasporiana.org.ua

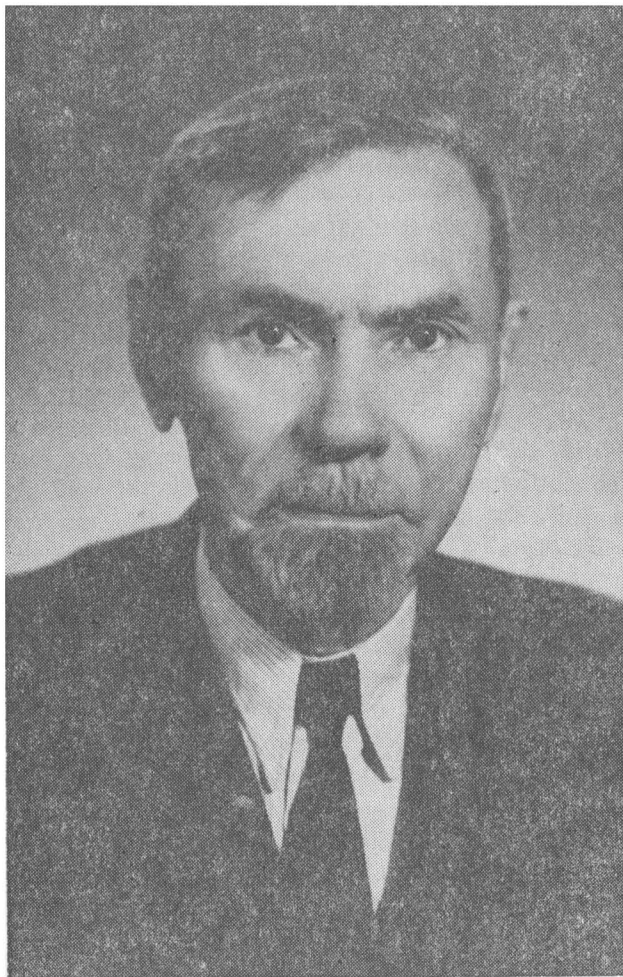

**ВИДАВНИЦТВО — М. П. КОЦЬ
1973**

Редактор спогадів — Д-р Ілля Витанович
Мистецьке оформлення — Яків Гніздовський

Пані Ірина Малицька з Торонта, складаючи 500 дол., д-р Омелян Дерій з Балтимор — 200 дол., пан Антін Слободян з Торонта — 100 дол. і пан Сильвестер Мартюк з Філядельфії — 200 дол. — на 200 примірників спогадів, призначених для українських і чужих визначніших бібліотек значно причинилися до покриття коштів цього видання.

Видавництво

ІВАН МАРТЮК

* 19. вересня 1889 — † 27. квітня 1972 року.

СЛОВО ПРО АВТОРА

Дуже мало збереглося матеріалів до історії українського кооперативного руху в формі спогадів сучасників. Важливість їх не менша, а то чи й не більша в нашому випадку ніж самі фрагменти цифрового матеріалу.

Кооперативні працівники — провідні й рядові — люди практичного діла, звичайно, не радо беруться за перо навіть тоді, коли вже в приклонному віці відійдуть від праці. А скільки то тих, які мали чимало досвіду в кооперативній праці, в її організації, скільки тих найвірніше відданих її ідеалам впало на стійці, чи розсіяних по широкому світі і вони не встигли передати історії записані результати своїх трудів, стремлень і задумів для загального добра!

Значення спогадів очевидців і учасників, як історичного матеріалу тим важливіше, чим їх більше для порівняння і чим більше осіб насвітлює якийсь процес, подію, бачені не з одної тільки сторони, — зі свого лише місця обсервації, переживань і досвіду.

Буває, що найдрібніші, льокальні, навіть особисті записки наближують нас до об'єктивного пізнання історичних фактів, важливих для загального представлення настанов доби та її суспільних змагань. Коли ось недавно я писав „Історію Кооперативного Руху” та вибирав спомини його співучасників, заохочував декого списувати їх, признаюся — не мав я в тому багато успіху. Тим більша цінність записаних спогадів тих, які відгукнулися на мої звернення й прохання. Не мав я змоги вповні використати надіслані матеріали в синтетичній праці. Деякі збережені в моєму архіві незвичайно цікаві (хоч і з льокальним та частковим характером) й вони заслуговують на те, щоби, належно проредаговані, були опубліковані в формі „Матеріалів” до історії не лише кооперативних, але й загально громадських змагань нашого народу в недавно-сучасній нам добі.

Спогади директора Центросоюзу — Івана Мартюка за-пізналися для мене, але вони й мають своє окреме значення, яке ось тут приємно відмітити.

Автор спогадів — історії Центросоюзу, один з найбільше типових постатей зпоміж провідних співучасників західно-українського кооперативного руху, які приставали до него без традицій, без фахової підготовки, але з ентузіазмом і молодечим запалом, ідеалізмом, з любов'ю до народу, з якого самі вийшли та добре його справи-потреби знали.

Іван Мартюк народився 19. вересня 1889 року в селянській родині, в Скалі над Збручем. По закінченні школи в родинній місцевості, вчився в тернопільській гімназії. Але по VI класі з браку матеріальних засобів перервав навчання в гімназії і почав працювати в кредитовій кооперативі „Мищанська Каса” в Скалі, сподіваючись закінчити дві останні класи гімназії приватистом. З того часу почав Мартюк при практичній роботі цікавитись кооперативною ідеологією, прочитував все, що тоді можна було йому роздобути з соціально-економічної літератури. Рівночасно поримає з молодечим ентузіазмом у громадсько-організаційну працю, ос-новування „Січей”*) у Борщівському повіті, райфанзенських кас та вишколу для них рахівників. По спробах виступів у аматорських виставах, кортіло, звичайно, молодого й до театру, — дебютував з Лесем Курбасом у театрі Й. Стадника, але спротив батьків зупинив сина перед тією кар'єрою. В складенні матурального іспиту перешкодила йому активна військова служба в австрійським війську 1910-1913 роках. У війську тоді досягнув Мартюк найвищого тоді підстаршинського ступеня при артилерії, а будучи під кінець служби інструктором у підготовній частині для кандидатів до старшинської школи, пізнався там з Юліяном Шепаровичем, з яким доля звела його пізніше на довго і в українській армії і в кооперативній праці.

По закінченні активної військової служби коротко працював перекладачем слав'янських мов на німецьку на кордоні в Мисловіцах і там застала його в 1914 році мобіліза-

---

*) Про співпрацю Мартюка в організації „Січей” згадує у своїх спогадах „Моє село” Іван Колісник, виданих в Канаді, Саскатун 1955 року.

ція на світову війну. У воєнні роки був Мартюк якийсь час перекладачем при 43-ій дивізії австрійської армії, а по договорі в Берестю 1918 року був приділений з доручення армії до адміністративної служби в Україні в управах міст і ін.

Листопадовий зрив 1918 р. застав його на відпустці в рідній Скалі. У порозумінні з українським військовим проводом у Львові Мартюк перевів обезброєння жандармських станиць у Борщівському повіті, відтак zorganizував в Чорткові батарею полевой артилерії і як її командант виїхав на фронт до Гусятина, потім був з батареєю в складі белзської бригади Української Галицької Армії. По т. зв. Чортківській офензиві призначений був на адютанта 9-го гарматного полку УГА і відбув кампанію визвольних змагань до кінця. По звільненні з польського полону в Тухолі 1922 року довелось дбати не про себе. Він відновив „Мищанську Касу” в Скалі, організував сільсько-господарські курси, кооперативи та Повітовий Комітет Кооператив у Борщеві.

Арештований у часі перших виборів до сойму, які українці бойкотували, в тюрмі познайомився Мартюк з провідними громадянами Чортківщини і Тернопільщини, адвокатом В. Лисим, В. Левицьким, пізнішим послом І. Заваликутом і іншими. По звільненні з тюрми громадський провід покликав Мартюка на директора Повітового Союзу Кооператив у Копичинцях. Власне дякуючи його енергії й організаційному проводові ПСК у Копичинцях став одним з найкращих і прикладних в західно-українській кооперації Союзом. З Копичинецького ПСК вийшли теж пізніше відомі такі провідні кооператори, як Іван Пашкевич, потім директор Покутського Союзу Кооператив у Коломиї, Василь Шмата потім директор ОСК у Чорткові, Евстахій Гомотюк, пізніше директор ПСК у Борщеві, Т. Мисак, ревізор РСУК і інші.

Поряд із працею над розбудовою Повітового Союзу Кооператив, І. Мартюк розвивав у повіті широку громадську діяльність, був головою клубу українських міських радних, перевів вибір на посади міст українця Степана Сафіяна, сам був також членом Повітового Відділу.

Доцінюючи організаційний талант і вірність кооперативній справі, західно-український провід кооперації покликав 1930 року І. Мартюка на члена дирекції верхньої

організації сільсько-господарської кооперації Центросоюз у Львові. Про працю на цьому важливому пості та про розбудову цієї кооперативної організації головню розповідає власне директор Іван Мартюк у своїх історичних спогадах.

Як бачимо з перебігу життя й громадської праці І. Мартюка, він, як більше провідних співучасників західно-українського кооперативного руху та його військових побратимів, самодосконалив і виростав у кооперативній праці, проходячи шаблі й досвід з самого низу до верху кооперативної організації. З переказу історії Центросоюзу, що оце її публікуємо, можна збагнути настрої і відданість кооперативній ідеї й громадсько-економічній праці самого автора та його покоління, тогочасного громадського проводу в Західній Україні.

Було це покоління, яке до громадської праці приходило не з психікою наймита й орудувало громадським, кооперативним майном з настановою дбайливого господаря. Вони мали радість з того, що розправляли крила в творчості громадського дорібку та за те мали славу й признання від широких кол кооперативного членства і цілого рідного громадянства.

І. Витанович

ВСТУПНЕ СЛОВО АВТОРА СПОГАДІВ

Читачу!

Заки почнеш читати ці спогади, перенесися думкою у ті не так давно минулі роки 1919-1920. Пригадай собі, або поспитай про це своїх батьків, чим і які були ті роки для західних земель України, що дісталися під панування Польщі, а тоді мої спогади будуть для Тебе ясні та зрозумілі.

Я давно носився з думкою списати свої спогади про те, що діялося на економічному полі нашої вужчої батьківщини по Листопадовому Зриві 1918 року та по упадку Української Галицької Армії (УГА). На західних землях України панувала Польща, що постала головним чином завдяки Антанти та Російської Револьюції. І гадала Польща, що вже ті землі на віки залишаться під її пануванням, що вона їх ополячить, що знищить до щенту той дух і ті сили, які пам'ятного дня 1-го листопада 1918 року завісили на Ратуші у Львові рідний національний прапор. Та не сталося так, як полякам гадалось. Бо рештки УГА стали до нової боротьби, до оборони існування власного народу. На місце політичного, мілітарного зриву піднесено прапор господарської відбудови краю. Бувші члени УГА, а з ними і старше громадянство зрозуміли, що не може бути політичної волі без економічної самостійности, без економічного відродження, що скорше чи пізніше доведуть народ до повної самостійности й незалежности.

І мені, як членові УГА, судилося стати в ряди цієї фаланги борців за економічне відродження. Я мав щастя пройти весь шлях від його світлого початку до сумного кінця, що його принесла друга світова війна. А почався мій шлях у сільській кооперативі, через повітовий союз кооператив аж до верховного проводу. І так став я очевидцем, і свідком, і учасником тих усіх подій, що відбувалися на самих низах аж до провідних централь кооперативної організації.

Згадуючи про недавнє минуле ждав я, що хтось більше

поінформований, більше авторитетний і вище від мене поставлений в кооперативній гієрархії спіше те все, що діялось протягом двох десятків років для нашого економічного відродження. Аж у 1963 році я довідався, що один з кращих економістів-кооператорів, редактор української кооперативної преси директор кооперативного ліцею РСУК, І. Вітанович, опрацював історію української кооперації. Та на жаль, не мав він до диспозиції всіх потрібних джерельних матеріалів настільки, щоб належно насвітлити працю Центросоюзу — централі найбільшої сітки кооператив, що засягом своєї діяльності та своєю важливою працею вибився на перше місце в кооперативній родині.

До того, як мені відомо, по сьогоднішній день не появилосся жодної публікації про Центросоюз, і тому я рішився писати свої спогади як робітник саме цього виду нашої кооперації. Мою постанову скріпила дуже благородна пропозиція одного службовця Центросоюзу допомогти власними фондами видати друком ці мої спогади. Цим жертводавцем є пані Ірина Малицька з Торонта в Канаді. Та це ще не все. Мені таки хотілося зложити ці зізнання, щоб як свідок доповнити той матеріал про працю Центросоюзу тим більше, що, як мені відомо, тих матеріалів є дуже мало.

Цілком певно, що мої спогади не схоплюють того всього, що було, що довершено. Вони дають лише в деякій мірі відбитку велетенської праці, що її дало з себе наше міжвоєнне покоління. Писав я все лише з пам'яті, не маючи під рукою ніяких матеріалів. Щойно по написанні спогадів одержав я за старанням добрих людей А. Р., Тв. і З. З., усіх зі Львова, Ювілейний Альманах Центросоюзу з 1930 року, з якого використав статистичні дані, вміщені на кінці книжки. Статистичні дані про Центросоюз у роках 1925-1937 надіслав мені один з директорів ПСК Б. М. Усім цим, скритим під ініціалами добрим людям, складаю сердешну подяку за цінну допомогу.

Про всі події та факти розповідаю я так, як запам'ятав, не стараючись їх ані прикрасити, ані побільшувати, чи поменшувати. І гадаю, що таким чином висловлю своє найщиріше ДЯКУЮ всім тим, які часто в голоді та холоді, переслідувані польською поліцією, йшли пішки від села до села, голосили кооперативні ідеї, несли віру у власні сили

і потіху знеможеним та надію зневіреним. Особливо дякую всім тим, які йшли безпосередньо поруч мене, додаючи мені бадьорости ділом та словом, які допомагали мені нераз у скрутних випадках та важкому положенні. А була то велика громада кооператорів, чесних робітників, отих Франкових „Каменярів”. Не називаю їх імен, хоч багато їх залишилося у моїй пам’яті, бо на це потрібна була б окрема книга, якої вони таки варті. Я назвав на ім’я лише тих, що їх уже не стало між живими, або ще тих живих, що без їх названня потерпіла б ясність образу минулої дійсности.

Друзі Кооператори! Не пропав наш труд. Він запав глибоко у рідну землю і ніяка сила ворогів її не вирве. Прапор кооперативної ідеї, який ми високо несли під гаслом Правди, Добра і Краси, перехоплять скорше чи пізніше наступні покоління, яким наш досвід у праці над економічним відродженням стане колись у великій пригоді.

Автор

ПОЧАТКИ КООПЕРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ ДО 1914 РОКУ

До першої світової війни (1914) ідея української кооперації на українських землях під Австро-Угорщиною не була чужою. Однак у тих часах діяльність провідників українського громадянства була спрямована на культурно-освітні і політичні справи. Економічним справам, не зважаючи на їх вагу і потреби народу, вони присвячували менше уваги і кооперативні ідеї були менше усвідомлені серед широких верств народу.

А були у той час у краю одиниці, які цілком добре знали, що національне відродження без економічних основ не може бути довершеним. Ті одиниці, згуртовані біля Народної Торговлі, Красвого Кредитового Союзу у Львові, вели свою муравлину працю без більшого розголосу, яка хоч у своєму висліді і дала поважні економічні досягнення, не викликала особливого захоплення, а була, так би мовити, замкнена в собі.

Народна Торговля, як торговельна кооператива, по своїй організаційній структурі: централа у Львові, а філії по містах, — вишколювала нову верству українських купців, громадила поважні суми капіталів, що їх льокувала у будови власних домів, не викликала більшого зацікавлення серед народу. Більше званою і популярною кооперативною установою був Красвий Кредитовий Союз, що провадив свою діяльність через самостійні кредитові кооперативи, так звані „спілки”, бо австрійський закон не знав кооперативних об'єднань, а визнавав лише спілки з обмеженою або необмеженою порукою. Практично кооперативи були трактовані нарівні з приватними тайними чи явними спілками, з явним числом спільників, з виявленням або скритим капіталом. Кооперативи, що були саме такими спілками, діяли лише по містах і по місточках і кожна мала свій необмежений обсяг — район діяльності. Ці кооперативи базували свої статuti на системі Шульце з Деліч. Побіч них

розвивались, головним чином, по селах ощадно-позичкові каси, так звані „райфанзенки” від імені їх основника Райфанзена в Німеччині. Ці ощадно-позичкові каси мали обмежений круг діяльності лише на село, в якому діяли, і мали необмежену поруку, тоді як кредитівки по містах мали обмежену поруку. Кредитівки були об’єднані в Краєвому Кредитовому Союзі, а ощадно-позичкові каси — райфанзенки підлягали патронатові при Краєвому Виділі у Львові. (За часів Польщі називалися ці кооперативи касами Стефчика, хоч дійсним батьком та творцем їх був д-р Дам’ян Савчак).

До першої світової війни міські кредитівки уділювали середньоречинцеві кредити і фінансували як по містах так і по селах будови домів, а вже найбільше позичали грошей на виїзд наших людей на роботу до країн Полудневої і Північної Америки.

Сільські райфанзенки були касами дрібного кредиту на короткий речинець для своїх односельчан, сказати б, на щоденні потреби, як вінчання, похорони, купно коня, чи сільсько-господарського знаряддя. І перші і другі успішно поборювали лихву, що панюшилася у краю ще в перших роках ХХ століття. А доходила та лихва в окремих випадках навіть до 500% від позики. І якщо знищено цю громадську язву в Галичині, то в першу чергу прислужилась у тому кооперація.

Ревізійний Союз переводив законом вимагані контролю та уділяв інформацій і порад у діло- і книго-веденні, але безпосереднім ідейним провідником у ті часи не був.

Діяв ще в Галичині до першої світової війни Союз Господарських Спілок — Синдикат Сільського Господаря з філіями в деяких повітах, але він не розгорнув великого впливу на цілий край. У Стрию була центральна молочарської кооперації, також на той час без більшого розмаху. У роках 1911-12 створено у Львові „Союз для Збуту Худоби”, що вже в короткому часі заснував у краю низку спілок і боронив село від визиску несовісних скупщиків, так званих згінників худоби. Під час війни цей союз зліквідувався, не залишаючи по собі ані майна, ані сліду.

Першу світову війну перебули і залишилися Народна Торговля зі своїми нерухомостями, Союз Господарських

Спілок з нерухомістю у Львові та існуючі „на папері” кредитові кооперативи з деяким реальним майном, що закупили були власні домівки, бо рухоме майно (гроші на позиках) через всякі мораторії та катастрофальну девальвацію пропало майже безслідно. Стрийський молочарський союз був матеріально знищений польськими військами. Така менш-більш була ситуація безпосередньо по першій світовій війні.

ВІДБУДОВА ПО ВІЙНІ ТА СВІЖІ СИЛИ

Коли західно-українські землі опинились під Польщею, старанням деяких польських кооператорів був виданий 1920 року досить демократичний та згідний з ідеєю кооперації кооперативний закон. Цей закон у своїй основі дав змогу і поневоленим українцям об'єднуватись і спільними силами відбудовувати край, знищений цілком як світовою, так і польсько-українською та польсько-більшевицькою війнами. У 1921 році постав з представників українських центральних економічних організацій у Львові Красвий Комітет Організації Кооператив (ККОК). Пороблено перші кроки та заходи, щоб ці централі оживити та урухомити ті, що жили лише „на папері”. Урухомлено в першу чергу Красвий Ревізійний Союз, переведено його реєстрацію та вислано для нього дозвіл переводити законом передбачені контролі (ревізії). Статут Ревізійного Союзу достосовано до вимог нового кооперативного закону та реорганізовано так, що він — Ревізійний Союз — став ідейним центром української кооперації в Польщі, від 1928 року під назвою Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК). Цей реорганізований і зареєстрований верховний центр української кооперації очолив інж. Юліян Павликовський.

Звідси й пішла вся робота. Тут опрацьовано докладний план організації кооператив у цілому краю. У першу чергу уложено новий кооперативний статут. Статут, призначений для села, покликав до життя універсальну кооперативну одиницю. Передбачено, що кооперативи ті будуть першого ступня, а згідно з постановами кооперативного закону вони будуть об'єднуватись у повітові чи районіві союзи. Закон передбачував, що десять фізичних членів можуть заснувати

кооперативу, а три кооперативи вже можуть об'єднатись у союз.

За постановами статуту кооперативи I-го ступня намічалось провадити підприємства відповідно до потреб села та членів кооперативи, а саме:

а) торгувати споживчими товарами та артикулами промислової продукції, потрібними членам для відбудови та ведення власного господарства,

б) збувати продукти рільничої господарки своїх членів,

в) уділювати кредити на відбудову та раціоналізацію господарства,

г) допомагати безпосередньо чи через кружки „Сільського Господаря” в піднесенню рівня агрокультури,

г) спільно з іншими товариствами ширити культуру та підносити культурний рівень своїх членів.

Статут охоплював основні завдання кооператив так, щоб поза господарською діяльністю кооперативи могли вести освітньо-культурну роботу в ділянці піднесення агрокультури. Бо не можна забувати того, що в тих часах годі було сподіватись з політичних причин повних можливостей праці освітніх установ, бо ті підпали під інші приписи та закони. Кооператива, як така, була підчинена кооперативним законом лише реєстрації в цивільному суді, а не політично-адміністративним урядам.

Були це часи, коли на селі панував товарний голод, товарова лихва паношилась ще більше ніж грошева в перших роках XX століття. Село могло відбудуватись лише шляхом загального об'єднання та взаємної допомоги.

До відбудови чи радше до пожвавлення праці у РСУК причинились у першу чергу ревізори, які працювали в РСУК ще до вибуху війни, а були ними М. Капуста, В. Ольховий та І. Стернюк. Ідейний провід обняв інж. Ю. Павличковський, адміністративний — дир. І. Филипович. Звернення та відозви ККОК знайшли добрий відгомін у краю. У всіх повітах Галичини жило під той час чимало безробітних або напів-безробітних молодих інтелігентних людей, переважно бувших членів УГА. Вони не могли дістати ніде праці, до високих шкіл майже не мали доступу. Лише малій частині вдалося перейти границю, щоб навчатись у Господарській Академії у Подєбрадах. Тому на заклик ККОК бе-

руться ці молоді люди за науку, вивчають теорію кооперації, економічні науки, запізнаються з ситуацією в передвоєнних кооперативах, пізнають терен та засоби відновлення знищених війною чи призабутих кооператив.

У Тухолі, де в таборі інтерновано тисячі членів УГА, зорганізовано теоретичний курс книговедення. У деяких повітах покликано до життя щось ніби філії чи делегатури ККОК, а де знайшлись відповідні викладачі, організовано кооперативні курси для селян, щоб запізнати слухачів з теоріями кооперації, з методами її праці та досягненнями в краях Європи.

Під проводом РСУК організував ККОК 1922 року у Львові тримісячний курс для вишколу кооператорів. На цьому курсі викладалося вже основніше кооперативне діло для курсантів з цілого краю. Учасники, які дуже пильно прослухали ці виклади, стали піонерами української кооперації. Усі, які скінчили цей курс з добрим успіхом, були іменовані делегатами (інструкторами) РСУК і роз'їхались по краю.

По підготові свідомих одиниць приступлено до заснування на нових статутах перших господарсько-споживчих кооператив. Статут тих кооператив надавав їм універсального характеру так, що вони могли лучити в собі торгівлю споживчими артикулами, господарським устаткуванням, провадити збут рілньничих продуктів та їх перерібку, постачати членам кооперативи рілньничі машини, штучні погної, опал, будівельні матеріяли то що. Згідно з постановами статуту могли вони вести й кредитову діяльність, на що, однак, не було ще тоді об'єктивних можливостей з огляду на дуже нестійку вартість обігової валюти (польської марки), що знецінювалась тоді з дня на день.

Усі кооперативи прийняли рочдельську систему, тобто продавати товар лише за готівку по ринкових цінах та виплачувати своїм членам не дивіденду від паїв, а „рабати” від осягнення кожним членом оборотів з кооперативою (товарові звороти). У початках більшість кооператив вела лише доставу споживчих товарів щоденної потреби села, а щойно деякі вели й молочарські відділи головно в тих околицях, де краще була поставлена годівельна господарка. У короткому часі перетворено ці відділи у молочарські кооперативи і для них відновлено працю передвоєнного Со-

юзу Молочарських Спілок у Стрию. Основоположником Союзу Молочарських Спілок був і провадив його до першої світової війни о. Ніжанковський, а вже по війні переорганізовано його в централю молочарських кооператив під додатковою і популярною назвою „МАСЛОСОЮЗ” з осідком у Стрию і торговельною централею у Львові. Сталося це за управління А. Палія та А. Мудрика. Цей союз, мавши вже деяку підбудову, під добрим та енергійним проводом молодшої управи скоро розвинувся в одну з найсильніших кооперативних установ не лише на західно-українських землях, але й у цілій Польщі і випередив навіть організаційною справністю красву централю польської молочарської кооперації у Варшаві.

ПЕРШІ ПОВІТОВІ СОЮЗИ

Новопосталі кооперативи, хоч і повні громадської свідомости та ідейного запалу (члени управ, навіть крамарі працювали у початках кооперативи безплатно), матеріяльно були вивінувані дуже слабо. Основні фонди, що їх творили лише членські паї — уділи, були дуже низькі. Свідомо усталювано їх низькими, щоб дати змогу приступити в члени кооперативи найбільшим селянам. Тому управи новопосталих кооператив стриміли до скорого оснóвування повітового союзу, в якому сподівались знайти не лише організаційну та матеріяльну допомогу, але й можливість виелімінувати зі свого життя місцевих приватних гуртівників. Ці бо приватні гуртівники, вичувши в кооперативах поважних конкурентів для своїх приватних купців по селах, обслуговували кооперативи дуже погано, що в перших початках своєї роботи не мали торговельного досвіду, бо й не могли його мати. Такі причини складались на те, що інколи кооперативи II ступня, тобто повітові союзи, поставали передчасно.

Так постав перший Повітовий Союз Кооператив у Заболотіві Снятинського повіту. Другим з черги був Повітовий Союз Кооператив у Копичинцях. Перший, як передчасно народжений, не тішився у Заболотіві добрим поведженням, і, не переборовши перших труднощів, провалився. Другий у Копичинцях, що постав при п'ятьох членах — ко-

оперативах при організації кооперативи „Сільський Господар”, що її відновлено по війні 1918 року під вмілою управою д-ра Володимира Лисого, одержав по тій кооперативі поважні матеріяльні засоби, отже вже з самого початку мав цілком добру матеріяльну базу. І вже з самого початку міг цей союз виказати велику життєздатність, а за цілий час між двома війнами стояв на першому місці між повітовими союзами. Незабаром постали повітові союзи: Бібрка, Борщів, Станиславів, Стрий, Тернопіль та інші.

У роках 1922 і 1924 господарське положення у цілій Польщі, а зокрема на західно-українських землях, було катастрофальне. Польська марка так карколомно тратила свою вартість, що навіть сільські кооперативи виказували мільярдні обороти. Торговельний та промисловий ринки були вкрай дезорганізовані і це сприяло всякого рода махінаціям та нечесним потягненням. Серед такої господарської суматохи та безголов'я доводилось молодій кооперації ставити перші кроки.

На селі і в цілій державі постав голод на всі споживчі та промислові товари. Через постійну девальвацію гроша було так, що за готівку за сьогодні проданий товар, годі було завтра купити половину того товару. Молода кооперація самотужки шукала виходу з того положення. З тих причин перший Копичинецький союз впроваджує в кооперативну торгівлю товарообмін. Продає сам і впроваджує в кооперативи I-го ступня те саме, тобто відпускає товар не за обіговий гріш — марки — а за сільсько-господарські продукти. Але й того продукту на селі не було забагато. За прикладом Копичинецького союзу йдуть інші союзи, цим забезпечують себе і свої кооперативи-члени від матеріяльної руйіни, а тим самим створюють нову ділянку кооперативної діяльності, тобто збутову акцію. Райони, багаті на збіжжя — збувають збіжжя. І так яйця і збіжжя збувають на початку союзи покищо у приватних купців, устанавлюючи з ними що тижня ціни на продукти в долярах.

Побіч цього лиха виступає друге, дуже важне по своїй природі завдання постачати для села потрібні товари першої потреби. Тих товарів було дуже мало в торговельних осередках і треба було за ними особисто їхати, їх розшукувати і платити за них долярами. Це поза багатьма трудно-

щами і невгодами причинювалось до збільшення цін на товари, до того відтягало одних членів управи від роботи в осідку кооперативи. Вони бували на виїздах, що відбивалося дуже погано на організаційній сторінці кооперації. Правда, поїздки ті давали членам управ можливість вдержувати постійний особистий контакт з проводом кооперації РСУК-ом у Львові, який уділяв їм порад та вказівок, та все таки праця на місцях, її хід дуже поважно на тому терпіли. Було багато недотягнень, які треба було усувати, було багато інтервенцій до влад, бо поліційні органи робили пакості, де лише могли, що дуже утруднювало роботу. І так то саме життя, обставини створили конечну потребу торговельної централі для союзів, яка чи то сама закуповувала би, чи вишукувала би джерела закупу товарів для союзів.

Дирекція Центросоюзу в 1930-тих роках.

Зліва: М. Творидло, Ю. Шепарович, І. Мартюк і О. Радловський

ЦЕНТРОСОЮЗ ЯК ЗАВЕРШЕННЯ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ЗАКУПУ ТА ЗБУТУ

Ініціативу у тому напрямі підняв Копичинецький союз. Його управа, порозумівшись зі сусідніми союзами, передискутувала ту справу в РСУК, а РСУК, визнавши потребу створення центрального торговельного осередку, скликав до Львова красву нараду представників існуючих уже повітових союзів. На тій нараді член управи Копичинецького союзу у своєму основному рефераті поставив тезу, що матеріальні засоби союзів ще замалі, щоб вивінувати свою централю як красвого гуртівника в оборотні фонди, і запропонував створити торговельну агенцію, яка, маючи бюро та одного-двох агентів, розшукувала б для союзів джерела за купу товарів, повідомляла про це союзи, а ті або особисто або через агенцію покривали б так свої запотребовання в товарах. По дискусії, що тривала цілий день, при участі представників усіх союзів вирішено покликати спеціальну комісію, яка підготувала б цю справу. Тій комісії уділено повновласть діяти остаточно іменем усіх союзів.

До комісії вибрано: Івана Кузіва, представника Стрийського союзу, Івана Мартюка, представника Копичинецького союзу та Михайла Шажновича представника Бібрецького союзу. Комісією керував Іван Мартюк. Комісія відбула кілька нарад, однак первісної думки на створення торговельної агенції не вдалося зреалізувати, бо годі було підшукати відповідного керівника агенції та відповідного приміщення для тої агенції. Тоді за порадою РСУК-у рішила комісія перевести переговори з львівськими кооперативними установами, чи не схоче котра з них переорганізувати себе на централю союзів і на базі своїх матеріальних засобів, підсилених паями повітових союзів, стати центральною гуртівнею повітових союзів.

Малося на увазі такі львівські кооперативи: Народна Торговля, Союз Кредитових Спілок, Союз Господарських Спілок, „Достава”, Кредитова Спілка „Дністер”. Але навіть приватна спілка „Відбудова” не прийняли пропозицій комісії. На реорганізацію Народної Торговлі і Союзу Креди-

тових Спілок не погодився РСУК та зайняв цілком правильне становище, що вони мають стати в будучині: перша — осередком міської споживчої, а друга — центральним банком усіх українських кооператив, а передусім кредитової кооперації. Остався лише Союз Господарських Спілок. Його історія така:

У 1911 році вирішено в Красьому Товаристві „Сільський Господар” запропонувати Спілці для Господарства і Торговлі в Перемишлі, що постала там у 1899 році, злучитися з торговельним відділом „Сільського Господаря” та перенестися до Львова, залишаючи в Перемишлі лише склад (філію). І так сталося. Спілку злито з торговельним відділом „Сільського Господаря”, і таким чином постав „Краєвий Союз Господарсько-Торговельних Спілок, Синдикат „Сільського Господаря” у Львові, що його очолив д-р Євген Олесницький, як голова Надзірної Ради, та учитель гімназії Денис Коренець, як начальний директор. Цей Союз відкрив свої філії в Коломиї та Стрию і виказував навіть поважні торговельні обороти (наприклад, у 1912 році — 2,041.574 австрійських корон, рівновартість 540.593 доларів). Поза торговельними оборотами переводив цей союз державні інтервенції для піднесення рільництва в краю за рахунок дотацій австрійського уряду. Московські війська, що заняли Галичину 1914 року, заборонили діяльність союзу, але з поворотом до Львова австрійської влади союз відновив свою діяльність і займався доставами для нашого села посівного зерна, опалу, будівельних матеріалів, навіть соли, торгівля якими опинилася була на час війни у військових чинниках. При тому став союз доставцем для військових потреб збіжжя, ярини, сіна, соломи та ін. Обороти союзу поважно збільшилися не лише з причини девальвації, але передовсім через поважні доставки, і досягли навіть 20 мільйонів корон.

Листопадовий переворот 1918 року і дальші події припинили знову працю союзу і він властиво обмежив свою діяльність до збереження власного майна. У 1920 році начальним директором союзу стає Сильвестер Герасимович, що був членом управи союзу від 1911 року, а головою Надзірної Ради — д-р Михайло Коцюба. Цей союз за згодою його начального директора Сильвестра Герасимовича під

впливом інж. Ю. Павликовського погодився переорганізувати Союз Господарських Спілок на Союз Повітових Союзів Кооператив. У РСУК опрацьовано відповідний статут і прийнято такий спосіб реорганізації: — усі Повітові Союзи Кооператив вступають у члени Союзу Господарських Спілок, його Надзінра Рада скликає загальні збори, що вибирають нову Надзінрну Раду з представників Повітових Союзів Кооператив. Нова Надзінрна Рада скликає загальні збори, які переводять зміну статуту і вибирають нову Надзінрну Раду вже як постійну для переорганізованої установи.

І 1924 року відбулись ці пляновані Загальні Збори. Приймаючи новий статут, змінено попередню назву кооперативи зі Союзу Господарських Спілок на: „Союз Господарсько-споживчих Союзів — „Центросоюз” — кооператива з відповідальністю уділами у Львові”.

До статуту введено назву Центросоюзу польською, німецькою, французькою та англійською мовами. Між іншим в статуті вміщено такі головні постанови:

1) Центросоюз є союзом господарсько-споживчих союзів;

2) Членом Центросоюзу можуть стати лише правні особи, у першу чергу повітові чи районів осередки кооператив, дальше, кооперативні осередки чи інші громадські установи у характері краєвих централъ;

3) Місцем осідку Центросоюзу є місто Львів, а свою діяльність провадить Центросоюз на теренах цілої Польщі, де замешкують українці;

4) На інших територіях чи за границями держави може Центросоюз творити та керувати ними свої відділи, експозитури чи представництва;

5) Метою Центросоюзу є:

а) підносити культурний рівень сільського господарства через кооперативне об'єднання шляхом самодопомоги, створювати умовини вищої господарської життєвої стопи та стриміти до економічної незалежності села,

б) організувати та об'єднувати там, де того буде потреба, господарсько-споживчі союзи як об'єднання кооператив І-го ступня,

в) репрезентувати своїх членів назовні перед владою та співпрацюючими контрагентами,

г) підпомагати своїх членів організаційно, торговельно та матеріально,

г) заосмотрювати своїх членів у потрібні для села артикули,

д) у ділянці збуту — збувати всі зібрані повітовими союзами сільсько-господарські продукти чи то в краю, чи за кордоном,

е) у ділянці промислу закладати чи набувати на власність підприємства для перерібки рільничих продуктів, артикулів першої необхідности для села та господарського знаряддя і рільничих машин,

є) співпрацювати з краєвим Товариством „Сільський Господар” для піднесення агрокультури та добробуту села, а даліше підпомагати всі українські установи, яких метою є ширення культури серед українського народу.

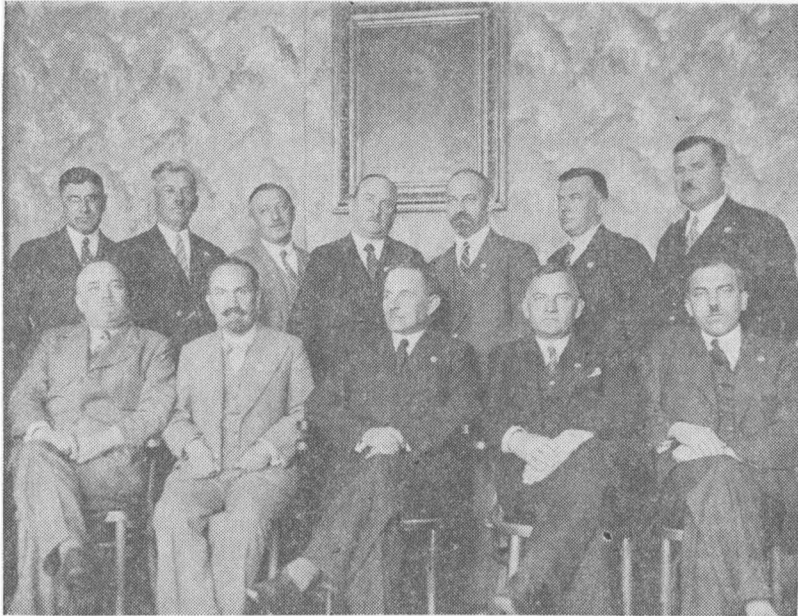
До першої Надзірної Ради вибрано: 1) Денис Коренець, професор та бувший член управи Союзу Сільсько-Господарчих Спілок, 2) Данило Джердж, професор, представник ПСК Станиславів, 3) Антін Гумен, директор ПСК Жовква, 4) Іван Кузів, директор ПСК Стрий, 5) Степан Куректор ПСК Рогатин, 6) [бракує ім'я ?] Грушкевич, директор ПСК Сокаль, 7) Іван Мартюк, директор ПСК Копичинці, 8) Петро Мигович, директор ПСК Калуш, 9) Михайло Шахнович, директор ПСК Бібрка, 10) В. Чумак, представник Подільського Союзу Кооператив у Тернополі.

Ця Надзирна Рада іменувала нову управу Центросоюзу в складі: Сильвестер Герасимович, перший директор, Юліян Шепарович, другий директор, Володимир Медвецький, третій директор, інж Микола Творидло, заступник директора і А. Роїк, заступник директора.

Для управи опрацьовано правильник праці, яким закріплено за поодинокими членами управи його обсяг діяльності. І так: С. Герасимович — провід та справи організації, Ю. Шепарович — постачання споживчих артикулів, В. Медвецький — відділ домашнього та рільничого знаряддя і гальянтерійні вироби, потрібні для села, опал та будівельні матеріали, інж. М. Творидло — співпраця з Товариством „Сільський Господар”, збут сільських продуктів, постачання добрив, насіння та більших рільничих машин як сівалки, молотілки, косарки тощо, А. Роїк — каса та ін-

ші платні засоби. З членами управи заключено договір про працю та доручено їй опрацювати правильник для внутрішньої діяльності та способи співпраці з повітовими союзами кооператив, а також підготувати спільний договір про працю зі службовиками Центросоюзу.

Так — постав Центросоюз як кооператива III-го ступня, як ділова централь повітових союзів, кооператив II-го ступня.

Надзирна Рада Центросоюзу

У першому ряді сидять зліва: д-р Свістель, дир. Коренець, О. Луцький, Кузик і Кузів, у другому зліва: Мигович, Дуткевич, Ольховий, д-р Витвицький, інж. Холевчук, д-р Безпалко і Станімир.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ТА КАПІТАЛІВ

Уже на самому початку діяльності Центросоюзу виявилось, що фондів, які були майном Союзу Господарських Спілок та паїв вплачених повітовими союзами, далеко не вистачало на потреби союзів, що були сильні морально та повні життєвого розгону, але ослабі матеріально для визначених їм завдань. Тому журбою як управи так і Надзірної Ради було постійне шукання грошових засобів, джерел кредитів і доставців-гуртівників, що хотіли б доставляти свої товари на кредит, а що це були часи перманентної інфляції польської марки, таких доставців ані банків не було. На доручення РСУК прийшла з допомогою для Центросоюзу та його підбудови Народна Торговля, якої одним з членів управи став інж. Ю. Павликовський, голова РСУК. Згідно з пляном РСУК, Народна Торговля, як централя слабо організованої міської споживчої кооперації, мала переходово стати головним доставцем артикулів для повітових союзів. У переговорах управи Народної Торговлі з управою Центросоюзу устійнено такий спосіб співпраці: Центросоюз постарасться, що всі його члени і сам Центросоюз стануть членами Народної Торговлі. Народна Торговля на найближчих своїх загальних зборах переведе в склад своєї Надзірної Ради чотирьох членів відпоручників повітових союзів. Представник Центросоюзу бере участь в засіданнях управи Народної Торговлі, а представник Народної Торговлі — в засіданнях Центросоюзу. Народна Торговля відкриває окремий відділ споживчий для постачання повітових союзів, і відділ цей буде вести член управи Центросоюзу — Юліян Шепарович з потрібною кількістю службовиків Центросоюзу. Заробітну платню керівника цього відділу — у даному випадку Юліяна Шепаровича — оплачує Центросоюз, а службовикам цього відділу буде платити Народна Торговля. Центросоюз буде покривати веклями належності за товари доставлені повітовим союзам на кредит, жируючи векслі, виставлені повітовими союзами.

На таких основах дійшло до співпраці Центросоюзу та Народної Торговлі. Ця співпраця могла бути припинена кожною стороною за одномісячним виповідженням. За Цен-

тросоюзом залишилися усі інші ділянки праці. Щоправда, ця співпраця обтяжувала дещо ціни доставлених товарів, бо Народна Торговля зобов'язалася платити 1.5 відсотка провізії, що, розуміється, впливало на калькуляцію Народної Торговлі, зате союзи не були змушені висилати особисто членів управи на розшуки доставців, що відбивалося на самовартості споживчих товарів додатньо (обминалось кошти поїздки), а що більше — члени управи союзів могли посвятити весь час своєї праці на місцях. А управа Центросоюзу, позбувшись клопотів з постачанням споживчих артикулів, могла всеціло посвятитись розбудові інших торговельних ділянок.

ПОВІТОВІ АГРОНОМИ ТА ЗНАЧЕННЯ ЇХ ПРАЦІ

З Господарської Академії в Подєбрадах почали повертатись до краю абсолювенти, а навіть деякі викладачі. Тих абсолювентів розміщувано в Центросоюзі, у РСУК, у Красовому Товаристві „Сільський Господар” та деяких повітових союзах як агрономів та торговельних референтів. Це поживило працю у всіх видах кооперації, а в першу чергу урухомило працю „Сільського Господаря”. Це товариство, що до I-ої світової війни спиралося в першу чергу на субвенції австро-угорського уряду, по війні вже не мало жадної матеріальної бази. Його підбудова — кружки „Сільського Господаря” в краю — були під час війни знищені. Отже товариство ледве животіло. По приході до проводу у „Сільським Господарі” інженерів Холєвчука та Храпливогло, нав'язано живий контакт з кооперацією, яка до певної міри забезпечувала „Сільський Господар” фінансово. Повітові союзи приймали на свій етат повітових агрономів, які організаційно підлягали „Сільському Господареві” у Львові, а на місцях взялися за відбудову кружків „Сільського Господаря” та його повітових філій. У відновлених кружках та філіях пішла жива праця в ділянках агрокультури. Кольпортовано багато агротехнічної літератури, організовано сільсько-господарські курси, відновлено чи введено працю на дослідних полях, впроваджено добрива та відповідні сівозміни.

Першого повітового агронома затрудив у себе ПСК Копичинці. Був ним інж. Волинець, людина дуже метка та працьовита, тож наслідки його праці не казали довго на себе чекати. Село радо приймало всі вказівки та новості у веденні господарства. Тому, взираючись на Копичинцях, інші повітові союзи теж затрудили у себе повітових агрономів, а в деяких повітах почали працювати по двох, а то й більше агрономів. Впроваджуючи раціональну та інтензивну рільничу господарку, агрономи під проводом „Сільського Господаря”, координатора їх праці, створили підвалини праці повітових союзів з Центросоюзом у ділянці постачання рільничих машин, насіння, добрив та підготовки ґрунту для ведення збуту сільсько-господарських продуктів. Центросоюз стосуючись до потреби села, заключає умови з фабриками добрив, насінними станціями, фабриками сільсько-господарських машин, як плугів, сівалок, молотілок тощо.

Остап Луцький, голова Надзірної Ради Центросоюзу.

ГРОШОВА РЕФОРМА ТА СТАБІЛІЗАЦІЯ ВАЛЮТИ

У Польщі проведено грошову реформу на паритеті 1,800.000 марок за 1 золотий. Ця реформа, хоч і не викликала повного довір'я до нового гроша, все таки стала поштовхом до творення чи урухомлення банків, а через них до ведення кредитової кооперації. Новопосталі чи урухомлені банки числилися з солідністю Центросоюзу та його підбудови повітових союзів і радо нав'язували зв'язки з Центросоюзом. З другого боку, поважні гуртівники чи фабрики і врешті їх представництва скоро ствердили, що векслі повітових союзів з жиром Центросоюзу банки радо есконтують, самі стараються стати доставцями Центросоюзу.

Центросоюз вповні використовує цю сприятливу для себе кон'юнктуру, вибираючи куди корисніші офerti своїх доставців. Настала спроможність доставляти союзам товари що якостево і цінами могли видержати конкуренцію, бо ж приватні повітові гуртівники повели сильний конкурентійний наступ на союзи, щоб таким чином захопити їх у свої руки, а з ними численно зорганізованою в кооперативах I-го ступня покупця-споживача. Повітові союзи силою життєвих обставин (товаровий голод на селі) мусіли в першу чергу заспокоювати село у споживчі товари. А що та частина господарства є доменою жінок, союзи мусіли поцікавитись і жіночими організаціями. Отже вони допомагають у розбудові тих організацій, а навіть стають ініціаторами творення жіночих об'єднань чи то в кружках Союзу Українок, чи жіночих секцій при кружках „Сільського Господаря”. Така співпраця дає позитивні наслідки у праці жіночих організацій, а водночас в'яже ближче жіноцтво з кооперативним рухом.

У тому самому часі (1924 р.), в якому введено нову валюту, видано також закон, що нормував заграничну торгівлю яйцями. Яйця — продукт села — і за нової валюти стали найпопулярнішим засобом платности, тобто „обіговою валютою”. На вивіз цього сільсько-господарського продукту усталено доволі високе мито, а від того мита були звільнені лише купці, що мали відповідну концесію на ви-

віз. Такі концесії видано тільки тим фірмам, що мали відповідно влаштовані магазини, вишколений у сортуванні яєць персонал та додержували всі приписи, що їх передбачував закон. А приписи ті визначували докладно спосіб сортування яєць, їх опакowania та якість. Про те, чи рефлектант на концесію експорту яєць відповідає вимогам закону, видавав опінію Союз Експортерів яєць за посередництвом Промислової Палати. Союз Експортерів був становою організацією. Для Східньої Галичини існував такий Союз у Львові. Центросоюз вступив у члени Союзу Експортерів, щоб забезпечити і для себе таку концесію експорту яєць. По довгих короводах вдається йому це членство досягнути і тим самим забезпечити за собою можливість одержати концесію на експорт яєць, того дуже обильного продукту села.

По оголошенні вище згаданого закону лише ПСК Копичинці та Теребовля спромоглися на відповідні магазини та потрібний персонал, і Центросоюз аж на інтервенцію директора Торговельної Палати, якої членом був представник Центросоюзу та Народної Торговлі, остаточно добився концесії на експорт яєць обох вище названих союзів. Додати належить, що концесію видавано не лише на підставі опінії Союзу Експортерів, але аж по переведенні контролі на місцях, яку проводили інспектори, що діяли при Міністерстві Торгівлі та Промислу у Варшаві.

Зареєстрування магазинів навіть для двох союзів мало вже деяке економічне значення і було на той час поважним досягненням Центросоюзу. Ті два союзи, висилаючи самі яйця за границю, позбулися залежності від приватних експортерів. Нав'язавши безпосередні зв'язки з купцями за границею, союзи були зорієнтовані в заграничних цінах на яйця і тому могли впливати на усталення цін закупу яєць, на чому користало лише село, що було головним доставцем того продукту. Ці дві концесії уможлилювали і сусіднім союзам не-експортерам досягти у приватних відборців яєць відповідні ціни, що відповідали дійсності і в разі непорозуміння зі своїми відборцями, могли пересилати закуплені запаси яєць до сусідів союзів експортерів. Таким чином і союзи не-експортери досягали певну незалежність від своїх відборців, що знову у своїх наслідках відбивалось на кращих цінах, плачених селянам у тих районах, в яких союзи

не були концесіонованими експортерами.

Не маючи ще безпосередніх зв'язків за границею, перші приготовлені на експорт вагонові посилки продавав Центросоюз на біржі у Львові представникам заграничних експортерів, як це робили всі менші приватні експортери.

За приписами експортного закону, скрині в яких паковано яйця до висилки (по 24 або по 12 кіп кожна), повинні були мати на собі побіч знаку „Польща” також число скрині даної посилки та вагу нетто одної штуки яйця, наприклад: „55—58”, що означало, що вданій скрині є яйця вагою від 55 до 58 грамів кожня штука. Крім того мав бути фірмовий знак експортера. По тих знаках довідувалися імпортери, звичайно через Торговельну Палату, про докладну адресу експортуючої фірми (союзи мали знак: „Коопсоюз” в еліпсі), і в той спосіб заграничні купці довідалися про адреси наших союзів і почали просити від них безпосередніх оферт. Так постали перші зв'язки з заграницею. Для прискінення телеграфічних пертрактацій та переговорів повітові союзи, що мали працівників, що володіли німецькою чи англійською мовами, почали без посередництва Центросоюзу безпосередньо нав'язувати контакти з відборцями, а Центросоюз обмежив свою діяльність в тій ділянці до репрезентації союзів у Торговельній Палаті, в Союзі Експортерів та інформування своїх союзів про ситуацію на львівській яєчній біржі. Це були перші кроки в заграничній торгівлі, які з кожним днем кращали, поглиблювались та поширювались.

У дальшій розвоєвій фазі ПСК Копичинці установив своїх заступників агентів у Відні та Лондоні, бо Австрія та Англія в перших часах були головними відборцями копичинецьких посилок. Такі представництва виявилися дуже доцільними, бо через них союз був дуже докладно інформований про ситуацію на даному ринку. Через те міг союз в разі малого попиту в даному краю заоферувати свій товар на інших ринках. Звичайно представники діставали доручення дану кількість товару оферувати кільком відборцям, або продавати товар на місцевій біржі, що скорочувало час і витрати на телеграми чи телефонічні розмови з відборцями-рефлектантами. Будучи таким робом поінформованим на двох найповажніших ринках Європи (Відень і Лондон),

союз міг відповідно встановлювати ціни на яйця у себе дома. Траплялося дуже часто, що приватні експортери в районі союзу не лімітували для своїх скупщиків цін, поки не довідувалися про лімітовані ціни ПСК Копичинці. Інтервенція приватних експортерів в управі союзу, чому він лімітує ціни дуже високо, була частим явищем.

Центросоюз зареєстрував і відкрив свій власний магазин у Львові з метою дати змогу підльвівським повітам передавати свої запаси яєць чи то до висилки за границю, чи для продажу несорттованих яєць на місцевому львівському ринку. Подільські союзи мали змогу співпрацювати з експортерами в Копичинцях та Тереховлі. Так наладжано в роках 1924-1926 збут цього продукту. Сам Центросоюз в тих роках майже не збував яєць за границю, бо мав добрий збут на місцевому ринку, а поза тим цей відділ у самому Центросоюзі не був ще як слід наладжаний.

Про те, що для Центросоюзу був конче потрібний лещний магазин, може показати такий випадок. У 1926 році в одному з весняних тижнів, в сезоні великої продажі яєць, на місцевих ринках заіснувала велика подача яєць на заграничні ринки. Була це подія більша, ніж попит на яйця. Тому не лише в краю, але й за границею ціни на яйця поважно обнизилися, і було дуже трудно знайти відборця на яйця, тим більше, що було завчасно на консервування яєць чи то у вапні, чи в холодільнях. У той тиждень приватні купці в Підгайцях припинили закуп яєць, а вслід за тим і ПСК у Підгайцях доручив соїм кооперативам обмежити скуп яєць лише до товарообороту і то лише з членами кооперативи. Постала для сіл Підгаєцького повіту дуже прикра ситуація. Тоді Центросоюз піднявся інтервенції в тій справі. Він доручив ПСК в Підгайцях не обмежувати скупку яєць, а скуповувати всі від членів і нечленів кооператив і доставляти їх до свого магазину у Львові. По двох днях такого скупку всі приватні експортери побачивши, що можуть стратити своїх доставців яєць, підняли скупку яєць наново, і таким робом врятовано повіт з прикрої ситуації. Про це довідалось Міністерство Торговлі у Варшаві через Торговельну Палату у Львові, що дуже корисно відбилось на опінії Центросоюзу, а при тій нагоді Центросоюз використав си-

туацію і видобув дозвіл на експорт яєць для повітових союзів в Тернополі, Бучачі та Борщеві.

Як у часі до 1926 року наладжано в Центросоюзі здебільша саме постачання союзам товарів, зроблено перші кроки у збуті яєць, то зараз Центросоюз взявся за розбудову промислу.

ФАБРИКА МИЛА ЦЕНТРОСОЮЗУ

У Львові була приватна фабрика мила „Мута”, власність поляків. Невелика продукція тої фабрики обмежувалася лише до виробу одного сорту мила до прання. А що якість цього мила була не найкраща, то годі було Центросоюзові впровадити те мило на свій кооперативний ринок збуту. Центросоюз, прийнявши до себе на працю фахівця інженера-хеміка, що мав поважну професійну практику в заграничних фабриках мила і добрі рецепти на виріб мила, запропонував власникам фабрики мила „Мута” продати її Центросоюзові. Ця приватна спілка радо погодилась і таким чином Центросоюз прийшов у посідання першого свого промислового об'єкту.

Фабрику враз з новим фабричним знаком „ЦС” зареєстровано, наявний запас мила, що його при закупі перебрано на власність, перероблено за новим рецептом, влаштовано власну хемічну лябораторію, і так випущено перший пробний випуск мила. Мило виявилось куди краще, ніж мило „Мута”, і повітові союзи хоч зразу з острахом, почали входити на ринок з милом власного кооперативного виробу. Перші відомості про якість мила з краю від наших господинь хоч і не були захоплюючі, все таки не були погані і при певній реклямі давали надію на збут. Закуплено нові сирівці, правда, не з першої руки, бо тодішній синдикат, що діяв при фабриці мила „Шіхт”, відмовився доставляти сирівців для Центросоюзу. Його закуплено через польський споживчий союз „Сполем”, кооперативу у Варшаві. У лябораторії почато робити проби та досліди. Друга і дальші вивари мила були чимраз кращі, і через рік-два мило Центросоюзу здобуло помалу ринок до такої міри, що треба було поширювати фабрику та приймати нових робітників. Годиться підкреслити, що до поширення

збуту мила у значній мірі причинилася пропаганда в пресі чи то у формі пропагандивних статей у „Господарсько-Кооперативному Часописі”, що його видавав РСУК, чи у формі оголошень в інших українських газетах, де їх поміщувано хоч би на те, щоб піддержати матеріально українську пресу в Польщі.

Дальша розбудова фабрики помітно побільшувалась у роках 1932-1933, про що буде мова пізніше.

ІНШІ КООПЕРАТИВНІ ПІДПРИЄМСТВА

Майже з постанням Центросоюзу відновила рівночасно свою діяльність ще довоєнна кооператива „Будучність” в Тернополі. Основним її виробництвом були паперці для цигарок під назвою „Калина”. Був це масовий продукт, бо готових папіросів чи папіросів у тутках курено дуже мало і майже всі курці „крутили” цигарки. Центросоюз вже з самого початку виелімінував з обороту всі папірці чужого виробу і доставляв на кооперативний ринок виключно „Калину”. Якісно ті паперці були дуже добрі і при допомозі Центросоюзу здобули в короткому часі цілий ринок на зах.-укр. землях, а в пізніших роках мали значний збут і в цілій Польщі включно з містом Варшавою. Ця фабрика розбудувалась, набула модерні машини і стала одним з найбільших підприємств міста Тернополя. Маючи добрі доходи, вона щедро підпомагала „Рідну Школу” та всі інші культурні установи, не поминаючи преси та літературних видавництв.

Також у тому часі засновано у Львові продукційну кооперативу „Суспільний Промисл”, що продукувала цикорію та сурогат кави, „Луна”. Це був артикул широкого вжитку. Центросоюз узяв цю кооперативу під свою опіку, перевів її продукт через союзи та кооперативи до широкого споживача. Якісно цикорія „Луна” не була гіршою від впровадженої на наш ринок ще перед війною цикорії фірми „Франка — Сини” в Освенцімі, і тому в короткому часі вона витіснила з ринку цикорію „Франка”, а за кооперативним ринком завоювала також приватний ринок. Ця фабрика давала працю десяткам українських робітників у Львові. Сирівець (цикорію) одержував „Суспільний Про-

мисл" з плянтацій кружків „Сільського Господаря”, з яким мав відповідні контакти, через що впровадив на село шкелання ще одної промислової рослини.

Третім родом промислу, що розрісся при допомозі Центросоюзу, була українська фабрика пасти до взуття „Елегант”. Основницею її була Олена Левицька. Співвласником цієї фабрики був по війні Ярослав Скопляк. Центросоюз став головним її відборцем і кооперативні союзи не продавали іншої пасти, через що майже монопольна паста „Ердадь” стратила половину ринку свого збуту. Власник фабрики не лише що затруднював у себе виключно українських робітників, але й став меценатом українського мистецтва та спорту, щирим опікуном „Рідної Школи” і багато допомагав українській пресі. Був він головою Союзу Українських Купців і Промисловців, також одним з ініціаторів створення українського кооперативного банку у Львові, що відіграв у промислі і його розбудові велику роль.

Наступним продукційним підприємством, що завдячувало свою розбудову виключно кооперації очолюваної Центросоюзом, була фабрика цукорків та шоколяди „Нова Фортуна”. Це підприємство мало свій початок у перших роках по війні, але обмежувалося до халупничого виробу в Перемишлі. По постачанні Центросоюзу, що разом з Народною Торговлею піднявся збуту виробів „Нової Фортуни”, власниця цієї фабрики виєднала фінансову допомогу з митрополичої консисторії у Львові, перенесла фабрику з Перемишля до Львова, де її вивінувала у модерні машини. „Нова Фортуна” стояла дуже близько до жіночої організації „Союз Українок” і репрезентувала, сказати б, український жіночий промисл. Власником її була вдова по професорові Климентина Авдиковичева-Глинська.

Союз Господарських спілок, як предтеча Центросоюзу, мав ще до першої світової війни торговельні зв'язки з виробничими осередками кіс у Стирії. Ці зв'язки відновив Центросоюз і заключив з одним австрійським торговельним домом, що провадив кустарним способом виріб кіс, умову на виключну продукцію кіс з маркою „ЦС”. Цей виробничий дім доставляв ковалям-халупникам сталь і відбирав від них готові вироби. Ці коси відзначалися високою якістю, скоро опанували всю українську територію

під Польщею і мали немалий збут на західно-українських землях. Висилано їх малими партіями також до наших канадійських фермерів. Тих кіс розпродувано річно сотні тисяч штук.

ПОШИРЕННЯ КООПЕРАЦІЇ НА ДАЛЬШІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Тим часом іде дальша розбудова сільсько-господарської кооперації, постають нові районні осередки, а всі села в Галичині вкрилися сільськими кооперативами. Кооперація поширилася на Лемківщину, де постають кооперативи з осередком у Сяноці. Центросоюз, завершивши свою роботу в Галичині, шукає зв'язків з північними землями і є першим з українських установ, що переступив створений штучно польською владою так званий сокальський кордон. Перші кроки зробив ПСК Сокаль, організуючи кооперативи на Волині, а при фінансовій допомозі Центросоюзу відкриває з часом свою філію у Володимирі Волинським. За Сокалем робить спроби ПСК Белз, що через свою філію в Угнові організує сільські кооперативи на півночі.

У тому приблизно часі наступає ліквідація таборів Армії УНР у Польщі. З тих таборів прибуло немало колишніх вояків та старшин до Галичини. Українська кооперація уважала за свій обов'язок створити для них варстати праці і тому велику частину цих переселенців з Великої України приймає Центросоюз на свій етат, доручаючи повітовим союзам приймати по двох-трьох на працю в повіті, а інших, по відбуттю практики, спрямовує на працю на північних землях. РСУК відкрив у себе окремий люстраторсько-інструкційний відділ для північних земель з окремими інструкторами і від себе делегував до Луцька і до Ковля на працю. У такий спосіб завдяки РСУК та Центросоюзові, поборюючи великі перешкоди з боку польської влади та напливового польського елемента, постають повітові кооперативні осередки в Луцьку (там же має свій осідок Інспекторат РСУК), у Ковлі, в Рівному та Холмі. Так то кооперація довершила об'єднання всіх земель, що були під Польщею.

Зі зростом кооператив І-го та ІІ-го ступня поширилося і коло діяння Центросоюзу. Його агенди помітно зростали, а вслід за тим зростав і штаб його працівників. Це причинилося у великій мірі до зменшення числа безробітних серед українських інтелігентів.

Перше приміщення містилося при вул. Зіморовича 20 у домівці колишнього Союзу Господарських Спілок. Незабаром воно виявилось затісним, а що трапилась нагода купити з польських рук сусідню домівку під числом 22, її закуплено та сполучено з домом під ч. 20 в одну цілість. Ця трансакція побільшила посідання українців у Львові на ще один дім, дала змогу Центросоюзові вигідно розміститись і в партері влаштувати товарові магазини, але й тим самим заморозила поважні оборотові фонди, що й так ніколи не були вистарчальними.

НЕОБАЧНА ПОЗИКА

У 1926 році прибув до Львова як консул УРСР — Юрій Лапчинський. У короткому часі він нав'язав широкі контакти з деякими українськими установами та окремими громадянами. Через ці зв'язки та іншими способами старався радянський консул витворити серед українського населення Галичини можливості створити радянофільську орієнтацію. Не поминув він і Центросоюзу, бо й бачив у кооперації поважну силу. Він бував частим гостем управи Центросоюзу і дбав про постійний зв'язок з цією установою. Влаштував часті зустрічі з кругами львівської української „еліти” під покришкою чи то літературних вечорів, чи демонстрування найновіших фільмів української кіноматографії. Зорганізував 1928 р. першу прогулянкову поїздку до Києва і Харкова, в якій взяли участь визначні українці Львова, які хотіли побачити підрадянську дійсність на власні очі.

Між тими прогульковцями був також і директор Центросоюзу С. Герасимович. У Києві залізнався він з управою концерну Український Птахівничий Промисел (Укрптахопром), що експортував домашню птицю та яйця до Німеччини і мав у Берліні своє представництво. З того представництва, здається за ініціативою Лапчинського, за-

оферовано українській кооперації позику-допомогу у висоті 50 тисяч ам. доларів. Позику мало зреалізувати представництво Укрптахопрому в Берліні, а Центросоюз мав зобов'язатись поладнувати всі свої орудки експортної природи за посередництвом представництва Укрптахопрому в Берліні.

Для Центросоюзу це практично означало зробити цю радянську експозитуру своїм генеральним представництвом на Німеччину. Більшістю голосів Надзвірна Рада Центросоюзу схвалила пропозицію Центросоюзу і взяла цю позику. Позика хвилино збільшила оборотні фонди Центросоюзу, але дуже скоро втопилась в оборотах, у розбудові фабрики мила та вивінування роздільні для кооператив подільської округи. Там власний ПСК не вдержався і Центросоюз був змушений і дійсною потребою і домаганням РСУК такий осередок у власному заряді і на власний рахунок зробити. З грошевої сторінки був цей відділ завжди „кулею в нозі” Центросоюзу, хоч би з тої причини, що там були постійно ув'язнені оборотні фонди Центросоюзу. Інші союзи, що побирали товар на кредит, покривали цей кредит своїми вексями, що не було можливим при власній роздільності, бо Центросоюз засадничо своїх векслів ніколи не виставляв, а жирував лише векслі повітових союзів.

Тим часом запотребовання союзів постійно зростало, а вслід за тим зростали обороти Центросоюзу. До торговельного обороту ввійшли нові артикули, як дрібні рілничі машини (плуги, борони, трієри, млинки до чищення збіжжя, насіння, поширилась кількість пільних добрив та опалових матеріалів), введено в оборот нові матеріали як шкіру, текстильні та будівельні матеріали.

Заключаючи нові й нові торговельні договори з доставцями, старається Центросоюз таким чином створювати щораз нові можливості праці для наростаючої української інтелігенції, а одночасно давати спрмогу нашій молоді залізнятись з торгівлею та продукцією. Доставці, яким залежало на такому зорганізованому відборцеві як українська кооперація, йдуть домаганням Центросоюзу назустріч і багато наших людей дістало працю здебільша у жидівських або непольських підприємствах. З часом старання Центросоюзу дають поштовх до творення малих виробничих

верстатів чи навіть поважних торговельних підприємств.

У зв'язку з затягнуеною в Укрптахопромі позицією союзи з Копичинець і Терезовлі вислали до Німеччини кілька вагонів яєць до торговельної диспозиції Укрптахопрому, однак ті трансакції принесли союзам поважні втрати. Укрптахопром збував кооперативні свіжі і доброї якості яйця всуміш з яйцями радянського походження, які з одного боку приходили на місце призначення дуже пізно і були несвіжі, а з другого — більшовики зовсім не дбали про опаккування яєць, не сортували їх (що українська кооперація дуже перестерігала з огляду на законні приписи), а до того провадили на всіх заграничних ринках демпінгову торгівлю.

У тому часі Польща розпочала з Німеччиною митну війну. Німеччина наклала на імпортовані з Польщі яйця дуже високе мито (32 нім. марки від одної скриньки яєць — 1440 штук) і тим унеможливила їх вивіз. Ця подія автоматично припинила співпрацю Центросоюзу з Укрптахопромом, звільнюючи його від зобов'язань продавати яйця в Німеччині через Укрптахопром, а союзи-експортери від втрат. Та „братська рука допомоги” дасть ще себе відчутти.

ЕКСПОРТ ЗБІЖЖЯ

У кооперативах, а ще більше у повітєвих союзах, що приймали постійно партії збіжжя безпосередно від селян, збільшується скуп збіжжя. На початку, коли скуповувалося збіжжя шляхом товарообміну, повітові союзи збували ті набуті від сільських кооператив запаси на місцях, тобто на місцевих ринках. Але ті запаси однородного збіжжя зростали до такої міри, що перевищували запотребування місцевих ринків. Довелось Центросоюзові шукати нових, більших ринків збуту. Центросоюз стає членом Львівської збіжевої біржі і тут оферує авізовані союзами запаси збіжжя.

Професійна праця агрономів, що працювали на теренах повітєвих союзів, давала вже реальні наслідки. Селяни почали управляти чимраз більше городини та ярини. Постало ще одно завдання для Центросоюзу — забезпе-

чити збут і цього масового продукту. На початок старається Центросоюз збувати його на місці у Львові. Та доставки збільшилися, а з районів північних земель кооперативи стали зголошувати вагонові доставки в першу чергу огірків (район Тересполя), сезонного продукту, що до магазинування не надавався. Тоді Центросоюз відкрив у Катовицях свою експозитуру, яка мала за завдання продавати ярину на ринку того промислового терену, де запотребування було багато більше, ніж у Львові, овочі, яйця брудні скорупою, що їх за кордон висилати не було можна, та постійно інформувати свою централю про ситуацію на тамошнім ринку. Центросоюз не хотів бути зв'язаний лише з Львівською збіжевою біржою, бо там часто траплялось, що приватні купці переліцитовували його оферти.

Галицькі пасічники, а згодом і пасічники північних земель, що встигли відбудувати й розбудувати свої пасічнічі господарства, почали домагатися від своїх кооператив достав штучної вощини та пасічного приладдя. Центросоюз, у порозумінні з „Сільським Господарем” та РСУК, організував для тих завдань як об'єднання пасічників кооперативу „Рій”, яка почала виробляти штучну вощину, збувати мід, скуповувати пчільний віск як сирівець від пасічників для виробу штучної вощини. Більшість своїх продуктів кооператива „Рій” збувала через Центросоюз.

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКІ ВИСТАВКИ

Роки 1926-1928 записалися в Польщі як роки доброї кон'юнктури. Це не залишилося без впливу на життя і розвиток кооперації. Кооперативи збільшують свої торговельні обороти, а тим самим і збільшилась агрономічна праця. Для наочної оцінки та перегляду праці кооперації влаштовує ПСК Стрий разом з „Сільським Господарем” у 1927 році першу сільсько-господарську виставку. Ініціатором цієї імпрези був директор Остап Луцький, незрівняний бесідник і пропагатор економічного відродження українських земель під Польщею. Виставка притягнула тисячі відвідувачів з цілої Галичини і стала красивою маніфестацією господарської відбудови краю. Вона дала з виховної сторінки багатьом молодим і підприємчивим людям пош-

товх до починів та змагань головно в промисловій ділянці. До Центросоюзу звертались молоді люди з різними помислами та проєктами. Центросоюз добре визнавався в господарському житті та орієнтувався в його можливостях, дораджував молодим людям, якого роду промисл має найбільші вигляди на збут, і тим самим був неначе регулятором розбудови промислу, став ніби дорадником українського населення в торговельно-промислових справах.

Стрийська виставка мала характер годівельної господарки і як доповнення її влаштував ПСК Копичинці 1928 року свою виставку, що дала перегляд сільсько-господарської збіжевої господарки. На Копичинецькій виставці показано між іншим, як найновіший осяг кооперації, спільні сільсько-господарські машини для загального вжитку членами кооператив при обробці землі. Обидві названі виставки були великою заохотою для українського населення і збоку польської меншини в Галичині стали предметом заздрости. Польська адміністрація стала пильніше приглядатись до праці кооператив.

На зборах чи сходинах членів кооператив почала появлятись поліція, що стежила за ходом нарад, коли ж на тих сходинах членів кооператив не могла знайти нічого протизаконного, то почала обкладати адміністраційними карами свідоміших і активніших членів кооператив нібито за санітарні провини, за брак вивіски на їх возах чи щось подібного. У кооперативних крамницях почалися часті контролі ваг та тягарців або санітарного стану домівок. Та й тут поліція не знаходила поля для свого попису. До списування карних протоколів та адміністраційних кар доходило тут лише в рідких випадках. Зате на північних землях почалася сильна нагінка на кооперацію. Почалося від кооперативних вивісок. Адміністрація зажадала вивісок, якщо не польською мовою, то принаймні двомовних. Зажадала, щоб у домівках кооператив вивішувано портрети польських державних достойників та орлів як державного гербу. Вияснювання, що вживання державного гербу кооперативами як приватними підприємствами було б проти закону, не переконували місцевих адміністраторів. Відділові РСУК у Луцьку роблено всякі пакості, а всіх його працівників поставлено під догляд поліції.

1929 року РСУК стягає зі Стрия до Львова дир. Остапа Луцького і доручає йому відновити діяльність Краєвого Союзу Кредитових Спілок. Урухомлення цієї ще передвоєнної централі набирає актуальности, бо велика частина сільсько-господарських кооператив та деякі повітові союзи повідкривали свої щадничі відділи і почали збирати від своїх членів дрібні ощадності для потреб своїх торговельних оборотів. Таким чином створено самотужки красву підставу для праці кредитової кооперації. Остап Луцький, ставши начальним директором Краєвого Союзу Кредитових Спілок, перевів зміну статуту цієї установи, і вона під доданою скороченою назвою „Центробанк”, стає центральним баком всієї кооперації і організаційною централею кооператив. Так Остап Луцький опинився в верховному проводі центральних українських кооперативних організацій та установ у цілому краю. 1929 року вибирають його на Загальних Зборах Центросоюзу головою Надзірної Ради. Дотеперішній її голова Денис Корінець уступив, щоб всеціло посвятитися керівництву Торговельної Кооперативної Школи т-ва „Рідна Школа”, що при фінансовій допомозі кооперації розрослася і стала поважним шкільним осередком та виховною базою кооперативних робітників.

„ПАЦИФІКАЦІЯ” ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Світова економічна криза, що охопила в роках 1929-1931 також і Польщу, не оминула й кооперації. Внаслідок катастрофального спаду цін на сільсько-господарські продукти село зубожіло і, природно, шукало допомоги у своїй кооперації. По сільських кооперативах почали продавати товари на кредит, а це відбивалося на союзах, бо вони змушені були кредитувати своїм членам кооперативам, а для поповнення своїх товарових запасів, вимагали кредиту від Центросоюзу. До того треба мати на увазі, що деякі повітові союзи у часі доброї кон'юнктури (1926-1928 роки) багато інвестували гроша на будови домівок, збіжєвих магазинів, яєчних магазинів тощо. У Центросоюзі вексельний портфель погійно грубшав, до того творився новий із запроtestованими вексьлями, бо Центросоюз силою фактів і для рятування окремих союзів при житті ті векслі викупував. Така ситуація не могла не звернути уваги банків

та доставців Центросоюзу на його дійсний фінансовий стан. Доставці і банки вкорочували кредит Центросоюзові, що в загальному було очевидним явищем у цілій Польщі. Ціле економічне життя опинилося над пропастью. У такій ситуації прийшов 1930 рік, що поставив під знак запитання існування Центросоюзу, повітових союзів, а за ними й сільських кооператив. І якраз тоді польська влада рішила одним ударом знищити всі кооперативні надбаня українського населення. Польська влада добре орієнтувалася, що основною підставою всього українського життя на терені польської держави була якраз кооперація, отже знищивши кооперацію, як не в цілому, то бодай частинно, вона стримає національні стримління українського населення.

Стягнувши з корінної Польщі великі відділи поліції, польська влада перевела паціфікацію. Це варварське, повне садизму нищення всього, що українське, переросло всі такого роду акції, проведені десь у далеких півдичих колоніальних краях зперед соток років. Свідоміших і активніших громадян виарештовано і прилюдно катовано. Велика кількість побитих, що їх не можна було перевезти до тюрем, лежали хворі дома, бо шпитали відмовились приймати їх на лікування. Усі запаси товарів по кооперативах нищено вогнем, або поливано нафтою чи шміром, щоб зробити їх непридатними до вжитку. Нищено урядження крамниць і кооперативних домівок. Кооперативи силою факту припинили діяльність, а за тим посипались векселеві протести, що їх Центросоюз не був всилі викупити.

Управа Центросоюзу заломалася психічно і два її члени, С. Герасимович і В. Медвецький, заявили резигнацію. Президія Надзірної Ради була змушена вести засідання безперервно. Один лише голова Ради, Остап Луцький, заховує холоднокривність і робить усі зусилля, щоб зарадити лихові. На надзвичайному засіданні Надзірної Ради він пропонує доповнити управу в такому складі: начальний директор — Юліян Шепарович, заступником начального директора — Іван Мартюк з ПСК Копичинці, інж. Микола Творидло як заступник члена управи (трегій член управи). Ще нова управа не почала працювати, а директор Мартюк щойно зголосився до праці, як під домівку Цент-

росоюзу підложено бомбу, що своїм вибухом знищила партер у домівці при вул. Зіморовича 20 і цілий магазин у партері. Бомбу вкинули до магазину через вікно, розігнувши залізну ґрату. Поліція, що прибула щойно на другий день по вибусі (вибух стався в 10-ій годині вечером), почала вести слідство проти Центросоюзу, арештувала обслугу магазину, нібито підозріваючи, що там переховувано бомби, хоч всі сліди показували, що її вкинено ізовні. Шкода в самих товарах виносила понад 100 тисяч золотих.

У новоіменованій управі розділено працю так: Юліян Шепарович — фінанси, фабрика мила, інша продукція як також відділ споживчий, Іван Мартюк — усі інші відділи постачання, збут яєць та городини, Микола Творидло — збут збіжжя та доставка рільничих машин, добрив і справи агротехнічні.

Голова Надзірної Ради О. Луцький і управа шукають виходу з майже безвихідної фінансової ситуації. Та на тому не кінчиться розпучливе положення, бо якраз у тому часі дала себе відчутти „братська рука допомоги”. Як грім з ясного неба спадає ще один удар: Укрптахопром з Берліну предложив до викупу зложений у нього кавційний вексель як забезпечення зятягнутої позики у висоті 50 тисяч доларів. Це вже був найтяжчий удар для нововибраної управи. То вже був той час, що Остап Луцький передав керівництво Центробанку в руки д-ра Костя Левицького, що тоді повернувся був з еміґрації до Львова, а О. Луцький був директором РСУК. Він то з рамени РСУК скликав нараду всіх кооперативних централей у справі сплати позики Укрптахопроміві. На цій нараді вирішено: Народна Торговля уділяє Центросоюзові мораторію на всі його заборговання у неї. З рамени Центробанку виїде д-р Кость Левицький на переговори з Укрптахопромом у Берліні. З поодинокими доставцями Центросоюзу буде переговорювати сама управа в справі біжучих платностей та й тих, що вже на підставі векслів заскаржені до суду.

Управі Центросоюзу вдається дійти до порозуміння і виклопотати довші або коротші прольонґати своїх заборговань. РСУК висилає в край своїх ревізорів для урухомлення діяльності повітових союзів, перевірення їх стану та прийняття заходів для їх санації місцевими засобами.

Цією справою зацікавилась митрополита Консисторія і митрополит Андрей Шептицький дав доручення Земельному Банкові, акції якого були здебільша в посіданні Консисторії, змобілізувати всі можливі резерви та уділити кредитів знищеній пацифікацією українській кооперації. Така була відповідь українського громадянства на вандалізм польської влади. Треба згадати й те, що службовики Центросоюзу зобов'язалися добровільно працювати в разі потреби у надчисельних годинах без окремої винагороди, а засадничі платні побирати зачетами в міру фінансових спроможностей Центросоюзу.

Д-р Кость Левицький домовився в Берліні з Укрптахопромом у той спосіб, що берлінське представництво Укрптахопрому доручило своєму банкові у Львові, куди був висланий кавційний вексель до інкаса, стримати егзекуційні кроки проти Центросоюзу аж до нового зарядження, і звернулось по інструкції в тій справі до своєї централі в Києві. Тодішній консул УРСР у Львові заявив управі Центросоюзу, що він вислав до Києва зі свого боку якнайприхильнішу опінію в тій справі і запевняв, що справа буде позитивно полагоджена.

Розв'язавши менш-більш найпекучіші свої власні проблеми і відвернувши загрозу катастрофи, управа Центросоюзу приступила до нормальної праці. Споживчий відділ, що його вів Юліян Шепарович, перейшов під керівництво одного з працівників того відділу, а сам Шепарович взявся за уздоровлення та усправнення співпраці з поодинокими союзами. Управи союзів приїжджають на наради до Львова, а де були справи дуже важні, там виїжджають члени управи Центросоюзу на місця і на нарадах намічуються пляни фінансової санації даного союзу. Поволі, послідовно наладжується загальна співпраця союзів з Центросоюзом і між самими союзами. Засада співпраці: сильні матеріально союзи допомагають слабшим. Союзи роблять між іншим спільні замовлення на доставку товарів і таким чином виелімінується дрібні замовлення, що дуже обнижує торговельні кошти. Так відновлено й сановано всі союзи за виїмком ПСК Бібрка, якого таки не вдалося привернути до самостійного життя, і Центросоюз відкрив у

Бібрці свій власний магазин для обслуги кооператив того повіту.

У міжчасі доведено переговори з Укрптахопром до кінця. На переговорах представників Центросоюзу й Укрптахопрому, що відбулись у Гданську, розложено сплату тої позики на два роки з тим, що Укрптахопром одержав ще гарантію за сплату від Центробанку. Правда, Центросоюз осягнув проволоку в часі, щоб вив'язатися з цього довгу, але одночасно постала ще одна небезпека: більшовикам вдалося втягнути в цю халепу ще одну українську кооперативну централю. Очевидно, що Центросоюз уважав за своє найпекучіше завдання як найскорше позбутися того прикрого вірителя.

ДАЛЬША РЕОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ

Новообрана управа Центросоюзу, власне новий її член при піддержці Остапа Луцького, стала на становищі, що належить змінити подекуди систему праці сільської кооперації і на першому місці поставити збут сільсько-господарських продуктів, бо само постачання кооперативам товарів уже власним розгоном піде само собою. Міркувалося, що коли село матиме добрий збут на свій продукт, то силою того факту стане кращим купцем товарів першої потреби. За цю справу взявся дир. Іван Мартюк.

Насамперед йшлося про збут яєць, який до цього часу не був централізований, а ведений самотужки кожним повітовим союзом. Дир. Мартюк був на той час уже добре відомий між приватними експортерами в Галичині, що уможливило йому стати заступником президента Союзу Експортерів яєць і дійти до всіх тасмних закамарків цієї торгівлі. Він об'їхав усі союзи кооператив, зазнайомився докладно з ситуацією на місцях, добився концесій на експорт для ПСК Станиславів, Рогатин, Сокаль, а всю продаж за границею сконцентровано виключно в Центросоюзі. Маючи добрі зв'язки з за границею з одного боку, а запаси яєць з союзів: Борщів, Бучач, Копичинці, Станиславів, Сокаль, Тереховля та Тернопіль з другого боку — Центросоюз стає найбільшим експортером яєць у Польщі. Тижневі продажі сягають 8-10 вагонів (вагон — 100 скриньок

по 24 копи). Для союзів Підгайці, Рава Руська, Городенка, Золочів та Коломия не можна було дістати концесій на експорт з браку відповідних магазинів і Центросоюз договорився з приватними концесіонованими експортерами, що вони будуть брати яйця від тих союзів, а вразі незгоди щодо ціни Центросоюз буде арбітром у тій справі між приватними експортерами і доставцями союзами. Це запевнило союзи неекспортери, що вони досягнуть ціни на висоті загальноєвропейських ринків.

Для піднесення рівня годівлі курей та їх несущости (плодоносности) запровадив Центросоюз закуп яєць не на штуки, як практиковано досі, а на вагу. Така система за купу мала ті наслідки, що селяни доставляли до кооператив яйця вагою більші, а дрібні продавали скупщикам, і загалом почало село впроваджувати до годівлі кращі раси курей. У цій справі добився Центросоюз з „Сільським Господарем” зміни дисльокації курей, які досі зобов'язували в усіх районах Галичини. Були райони, де урядово зобов'язувала годівля раси мінорок-чорноніжок, що не мали ані смачного м'яса та відповідної ваги, а їх яйця не переходили 50 гр. ваги. З цим і була почата акція інста льовання по деяких округах інкубаторів, а через те й у легшення виміни курей на ліпші раси.

Як уже сказано, за постановами статуту кооператив I, II і III ступня, кооперативи працюють на засаді „Роч-дель”. Це означає, що кооперативи продають свій товар, чи скуповують по ринковій ціні, а при кінці року випла чують членам товарів звороти відповідно до висоти їх обо ротів з кооперативою. Ще 1926 року в Копичинецькому повіті в деяких кооперативах рішенням загальних зборів змінено цю засаду в цей спосіб, що кооператива не випла чувала своїм членам товарових зворотів, а переливала їх вартість до кружка „Сільського Господаря” на закуп ріль- ничих машин, якими користувалися всі члени кооперативи. Початок такої акції дала кооператива села в Говилові Ве- ликім, де 1926 року закуплено спільну сівалку. Селяни переконалися в добрих наслідках сіяння не ручного, а ма- шинного і за Говиловом пішли інші села. Там, де вже була одна сівалка, куповано другу, а за сівалками пішли спільні молотілкі, трієри і інше знаряддя, так що у 1928

році вже був поважний машинний парк у цілому повіті.

Цю саму засаду (спосіб виплати товарових зворотів) перевів Центросоюз тепер у цілому краю, а сам заключив договори з найкращими фабриками сільсько-господарських машин у Польщі. На маргінесі цих машинних секцій при кружках „Сільського Господаря” варто згадати, що в сучасній Польщі введено закон, який доручає премії за обов'язкову доставку хліба державі виплачувати до „Кулек рольничих” на фінансування спільних машинних секцій. Також належить згадати, що сучасна Польща прийняла в цілості засади довоєнної української кооперації в організації сільської кооперації, поминувши зовсім засади радянської кооперації, лише з тою різницею, що українська кооперація була добровільним об'єднанням селян у члени кооперативи, а в сучасній Польщі кожний хлібороб мусить до неї належати. Так само введено тепер у Польщі скуп яєць навагу, а не на штуки.

У селі Сокирицях Копичинецького повіту з ініціативи тамошнього кооператора Антона Слободяна, що пізніше працював організатором і інструктором у Чортківському повіті і був сталим кореспондентом до кооперативної преси, покликано до життя перший раз у краю відділ забезпечення худоби від падежу. До цієї секції кооперативи вступали члени кооперативи як члени секції і вплачували на залізний фонд установлену квоту від кожної штуки рога тої худоби та коней. На випадок загибелі забезпеченої штуки виплачувано пошкодованому з залізного фонду повну вартість упавшої штуки худоби, а її вартість визначувала покликана до того комісія. Виплачене відшкодування розраховувано рівно на кожну забезпечену штуку худоби, і тоді члени секції кооперативи доплачували відповідну суму для вирівняння залізного фонду. Цей фонд був зразу ульокований у споживчій, а пізніше в кредитовій кооперативі, і був процентований так, що він з року на рік збільшувався. Коли така допомога дала добрі і позитивні наслідки, ПСК Копичинці зорганізував такі секції по всіх селах повіту, а РСУК поширив цю акцію на цілий край.

ДАЛЬШЕ ПОШИРЕННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

По переведенні внутрішньої організації в роках 1930-31 Центросоюз спер свою фінансову базу (доходи) на продукції мила та провізії з експорту яєць (1% вартости збуту). Поширює також продукцію мила. Прийнято нового фахівця-хеміка, обізнаного з продукцією мила, який ставить якість мила на таку височінь, що воно конкурує з найкращими сортами мила польськими і заграничними. При тому Центросоюз добився вступу до синдикату товщевої сировини у Варшаві, де дир. Ю. Шепарович увійшов до відділу цього синдикату, і таким робом Центросоюз дістав для продукції мила добрий сирівець із заграниці. При фабриці змодернізовано й побільшено хемічну лябораторію, де постійно ведуться досліди над різними сортами мила, і збільшено вироби на три нові сорти, між іншим так зване „бензинове мило”, що якісно дорівнювало найвибагливішим сортам. Експериментовано також над туалетним милом, яке вкінці показалося на ринку, а в 1937 році випущено й мило до голення. Приміщення фабрики стає затісне, а що будівель не можна було поширити, то фабрика перейшла на працю на три зміни, затруднюючи біля сотні фізичних робітників. Запотребування на мило Центросоюзу зростало з дня на день, що приневолило Центросоюз продавати мило лише своїм членам та через Народну Торговлю й міській кооперації. З того приводу діставав не раз Центросоюз нечемні форми листи від приватних купців. Управа Центросоюзу виготовила у 1938 році плян будови фабрики на власній площі при вул. Городецькій, де, крім мила і миляних порошоків, мала приміщуватись також фабрика свічок. Та затвердження цих плянів зтяглося в магістратських комісіях і вибух другої світової війни не дозволив тих плянів зреалізувати.

Коли в 1932 році ситуація в кооперації наладналась, на ринку був доволі поважний брак ниток. Центросоюз покривав частинно свої запотребування на нитки в Радянському Союзі (марки „Тройка”), але ці нитки якісно не змогли здобути собі ринку. Центросоюз заложив власну навивальню ниток, закупаючи сиру пряжу в Лодзі,

а у власному заряді красив цю пряжу і на власних машинах навивав на шпулі та продавав під фірмою „Ц. С.". Це було невеличке підприємство, але воно заспокоювало здебільша запотребування та працю деяким робітникам, з чим Центросоюз завжди рахувався. Були спроби виробляти батерії до електричних лампочок, що стали на селі дуже модним і потрібним товаром, але якісно ті батерії не видержали конкуренції. До того найбільш популярна фабрика батерій „Даймон" передала генеральне представництво на Галичину українцеві, а Центросоюз добився спеціального рабату для себе, закинув виробляти ті батерії, а натомість відкрив фабрику оцту, доставши до того відповідного і доброго фахівця.

Центросоюз сплатив ратами позику в Укрптахопромі, сплатив частинно задовження у Народній Торгівлі та вирівнав усі залегли платності в приватних доставців, ставши в опінії торговельного світу добрим, точним та солідним контрагентом. Свої торговельно-фінансові справи концентрує м. ін. теж у Земельному Банку, де користує з потрібних йому кредитів. Концентруючи свої впливи-інкаса в Земельному Банку, Центросоюз дав змогу Земельному Банкові нав'язувати зв'язки з світовими банками, бож усі впливи за доставлені землеплоди за кордоном приходили в заграничних девізах. Цим зробив теж Центросоюз добру прислугу й опінію для Земельного Банку в закордонних банках, головню в Італії, Швейцарії та Еспанії.

ЗБУТ ТВАРИН

Наладнавши цілком добре збут яєць, береться Центросоюз, при великому зацікавленні РСУК та його директора Остапа Луцького, до організації збуту худоби. У Польщі розвинувся дуже поважно беконовий промисл, який був фінансований і спомоганий державою у формі вивозових премій. Цей збут мав усі можливості конкурувати з іншими країями, от хоч би з Данією, експортуючи бекон та інші м'ясні вироби в першу чергу до Англії. І українське село не лишилось позаду і в тому відношенні, бо скоро переставилось на годівлю свиней для беконів. Беконярні в своїх закупах послуговувалися, звичайно, згінниками-

купцями безріг та худоби, що рекрутувались головно з-посеред жидів та поляків. Деякі передвосні згінники українці були тут лише допоміжним елементом для жидів і поляків. У тому збуті, як і в усій приватній торгівлі, не завжди чесно та солідно обходилися скупщики з продуцентом-селянином, де в гру входила класифікація безрог. Тому належало взяти село в оборону і на цьому відтинкові. Це заставило Центросоюз організувати кооперативний збут. Тому прийнято на працю в Центросоюзі на правах урядуючого заступника директора і члена управи, на місце інж. М. Творидла, що став у міжчасі дійсним членом управи, Ореста Радловського, що працював вже декілька років у львівському беконовому підприємстві. Орест Радловський був людиною ще доволі молодою, віком наймолодшою з членів управи, інтелігентною, повною життєвої енергії та підприємчivosti, у співпраці дуже милою та товариською, а в беконово-м'ясній бранжі добре обізнаною. Він у дуже короткому часі ставить відділ збуту тварин, головно безрог на належну висоту. Він підшукав у краю здібних людей, по часті молодих безробітних інтелігентів, перевів з ними вишкіл у ділянці закупу, zorganizував при повітових союзах згони, де в початках особисто за ними наглядає. Початок у цій ділянці робить ПСК Теревовля, де повітовим агрономом був брат Ореста Радловського. За Теревовлею йдуть ПСК Копичинці, Борців, Рогатин, Сокаль та інші. У загальному цей відділ збуту найкраще поставлено і розбудовано в Рогатині та Теревовлі, де цією ділянкою керували і опікувалися інженери-агрономи. Сам Орест Радловський, маючи особисті знайомства та зв'язки з управами беконярень, зв'язується з ними як відборцями, а ті переконавшись, що товар правильно класифікований, що селяни радо шукають і продають свій товар скупщикам Центросоюзу, ті зв'язки як відборці підтримують. Ділянка та скоро розбудовується, але при кожному згоні трапляються безроги, що чи то вагою, чи расою-будовою, чи товщом та віком не підходять для беконярського промислу. Годі було ставити селян у таке положення, щоб вони везли своїх безрог назад додому, бож як селянин вже віз безрогу на згін, то мав напевно потребу в грошах, чи мав які інші свої пляни, отже не можна було позбавити його можли-

Орест Радловський (у молодому віці).

вості продати, і на такі штуки небезкофної класифікації треба було знайти також відборців. До помочи в тій справі втягається експозитуру Центросоюзу в Катовицях. Туди відправляється збірно з кількох сусідніх союзів безроги, де Центросоюз настановив свого представника, який продає той крам у Катовицях та інших центрах промислового Горішнього Шлезька.

Кількість безрог для збуту зростає до такої міри, що нею можна заспокоїти потреби неодної, але й двох беконярень. Центросоюз робить старання в союзі беконного промислу, щоб стати членом того союзу та одержати концесію на власну беконярню. Але тут зустрівся з поважними труднощами, бо такі відчувалося на кожному кроці польську ворожість до всяких українських починів, а з другого боку — з постанням беконярні Центросоюзу мусіла б завалитись бодай одна з беконярень, що вже існували. І союз беконного промислу не відкидає в основі домагань Центросоюзу на власну концесію, але під різними претекстами відкладає цю справу „на пізніше”. Інтервенції в Торговельній Палаті, у Міністерстві Торговлі та Рільництва, навіть особисті інтервенції з рамени РСУК інж. Павликовського у визначних польських кооператорів не дають успіхів. Лише союз беконярів доручає своїм членам давати першенство кооперації і свої запотребування покривати в першу чергу через Центросоюз. Тим часом при зрості скупку росте і достава безрог не беконного типу, головно в районах, далеких від осідків беконярень, зокрема на північних землях, де беконярень майже не було.

Проект Центросоюзу одержати концесію на північних землях зустрівся у Варшаві з однозвучним спротивом польських чинників, і всі твердили, що міністр внутрішніх справ ніколи на таку концесію для Центросоюзу на північних землях згоди не дасть. Висилка беконних штук на Горішній Шлезьк тягла за собою поважні кошти в перевозах безрог, а також і у власному інтересі не було потреби переобтяжувати тамошнього ринку надмірною продажею. Тому Центросоюз вирішив влаштувати власну м'ясарню у Львові. Віднаймлено малочинний м'ясарський верстат, відкрито дві роздрібні крамниці у Львові та пущено м'ясарню в рух. Вироби м'ясарень Центросоюзу стрінулися

з добрим попитом. Покупці склалися не лише з українського населення Львова, але дакож з поляків і навіть жидів. Та скоро виявилося, що наймлений верстат замалий, щоб доставляти потрібну кількість товарів до двох крамниць. Тут трапилася нагода купити відносно за дешеvu ціну, відповідний об'єкт по зліквідованій фабриці жарівок. Цей об'єкт закуплено і влаштовано там модерний, обширний варстат з холодильнею, що мав змогу переробити 15 тонн м'яса за одну добу. При верстаті побудовано й гаражі, бо на той час вже було в Центросоюзі чотири власні самоходи: особовий, особово-вантажний і два вантажні авта. Особове авто було призначене для поїздок членів управи Центросоюзу, особово-вантажне і одно вантажне авто було призначене для перевозу безрог, а четверте вантажне авто було для обслуги торговельних відділів. Машини для м'ясарні закуплено у Чехо-Словаччині. Так постала у Львові одна з найбільших м'ясарень кооперативна м'ясарня, яку можна назвати фабрикою хоч би з огляду на уладження та вжиття парової сили в погоні машин.

Відкрито нові крамниці, влаштовано їх цілком на європейську форму, так що всі гості Центросоюзу, а не рідко й закордонні купці та туристи захоплювались ними, особливо їх гігієнічно-санітарними влаштуваннями (лазня та басейн для купання, хто таке бачив колись у Львові при малих фабричках, що існували?). Відділ цей нараховував 80 робітників-м'ясарів та практичної обслуги, крамниць було 12, а крім них м'ясарня доставляла м'ясні вироби до поважніших ресторанів, бурс та інтернатів.

Роблено також спроби збувати м'ясарські вироби через повітові союзи, але ці спроби не дали належного результату з огляду на кошти пересилки та нерегулярну обслугу поштою. Цей відділ під керівництвом Ореста Радловського працював дуже справно, робітники в ньому так під оглядом фахового вишколу, як і під оглядом загальної солідарности були добрі, рентовність цього відділу була дуже добра, бо скоро амортизовано вложені в нього інвестиційні фонди. При цьому відділі зорганізовано й аматорський мішаний хор.

Не остається по заду й відділ збуту яєць. Скуп яєць сільськими кооперативами збільшується, бо вони легко

витримують конкуренцію приватних скупщиків. У районах союзів експортерів приватні скупщики так довго не лімітують ціни на яйця своїм скупщикам, доки не дізнаються, які ціни встановляє союз для кооператив на даний тиждень. А приватних експортерів на терені діяльності Львівської Торговельної Палати було аж 54, при тому один магазин „Кулка Рольнічого” у Копичинцях, але й той був ведений українцем з наддніпрянської України. Центросоюз, а особливо дир. Мартюк дуже часто дораджував йому, кому, куди і за яку ціну оферувати товар. З огляду на скуп яєць на вагу попадають до кооператив яйця менші і вагою нищі. Заграничні купці відмовляються купувати яйця вагою нище 50 гр., а понище 45 гр. штука приймають як окремо сортовані всього 10% посилки. З приводу скупу яєць на вагу робила Торговельна Палата застереження Центросоюзові, але при підтримці „Сільського Господаря” та „Малопольського Товариства Рольнічого” залишився Центросоюз при своїй системі скупу, тобто на вагу, а не на штуку.

До відділу збуту яєць, що його провадив дир. Іван Мартюк особисто беруть ще одного працівника, бо приходитьсся держати й нічні дижури. Заграничні відборці, використовують дешеві телефонічні розмови в нічну пору, дуже часто полагаджують купно ночами. Дир. Мартюка вибрано містоголовою Союзу Експортерів, де він мусів тратити багато часу, бо голова Союзу Експортерів мешкав у Коломиї, а заступник у Львові, отже мимоволі містоголова є докладно поінформований у всіх справах, зв'язаних з експортом яєць. Для затіснення контактів з відборцями і для нав'язання з ними особистих зв'язків, Центросоюз висилає дир. Мартюка у торговельні поїздки по Європі. Він відвідує Чехо-Словаччину, Австрію, Італію, Францію та Швейцарію. У Чехо-Словаччині він відвідав старих відборців і нав'язав новий контакт з молочарсько-яєшною централею чеських та словацьких кооператорів. Чеські кооператори прийняли українського кооператора дружньо і Центросоюз удержував дуже тісний зв'язок з чеською кооперацією аж до вибуху другої світової війни, доставляючи їй не лише яйця, але також кури та гуси. В Австрії відвідав він постійного представника Центросоюзу та відбор-

ців, а також познайомився з віденською споживчою кооперацією та її централею. До торговельних зв'язків з тою централею не дійшло, хоч вона обіцяла купувати яйця в Центросоюзі. В Італії відвідав він відборців у Трієсті, Венеції, Медіоляні та Генуї. На домагання італійських відборців, яким було не вигідно кожному зокрема пертракувати зі Львовом (завеликий кошт), передано одній агенції представництво на цілу Італію. Це представництво працювало дуже справно і поширило круг відборців на полудневу Італію по Рим. Будучи в Австрії, представник Центросоюзу довідався, що туди імпортують дуже багато живого дробу з Угорщини і радо бажали б пізнати той товар з Польщі. У Швейцарії, в якій до того часу Центросоюз ще не мав своїх відборців, представник ствердив у польському консуляті, що на основі торговельного договору Швейцарії з Польщею, Швейцарія може імпортувати яйця з Польщі, але, як відомо в консуляті, до того часу ніхто з експортерів Польщі не сферував того товару. За порадою консуля передано представництво Центросоюзу одній фірмі в Цюриху. Заступник цей працював солідно і в початках Центросоюз вичерпував увесь імпортовий ліміт до Швейцарії. А був це ринок дуже вибагливий. У Франції при допомозі Юрія Студинського, що студював у Парижі і мав дуже добрі зв'язки з французькою кооперацією, нав'язано з кооператорами контакт і представник Центросоюзу при допомозі Студинського як перекладача виголосив для них доповідь про українську кооперацію під Польщею. І тут відвідав він відборців яєць та підшукав нових. У поворотній дорозі відвідав декілька купців у Берліні, але через високе мито Німеччини на яйця з Польщі, до трансакцій між Центросоюзом і німецькими купцями не дійшло. Справді Центросоюз виступив за посередництвом Союзу Експортерів до Міністерства Торгівлі з проєктом признання Центросоюзові премії за вивіз яєць до Німеччини по 75 зл. від одної скрині, але Міністерство на те не погодилося.

Таким робом Центросоюз створив для себе добрий ринок збуту і прийшов до переконання, що на всіх ринках високо цінують товар з маркою „КООПСОЮЗ” (звичайно, писані латинкою), бо під цим знаком виходили яйця з по-

вітових союзів у широкий світ. У здобутті доброї марки та попиту „допомогла” українській кооперації державна контролёр експортованих яєць, яку переводили державні урядовці-контролери на граничних станціях. Було їх вісім, у тому один жид, а сім поляків. Як звичайно, вагони на граничних станціях були контрольовані від випадку до випадку, але вагони Центросоюзу мали „щастя” не оминуть ані одної контролі. Коли інспектор стверджував, що яйця зле сортовані, що в скринях трапляються брудні яйця, яких висилати не можна, або яйця несвіжі, такий вагон належало наново пересортувувати, що коштувало дуже дорого, або забрати вагон назад до станції надання. До того за кожний задержаний вагон накладано грошеву кару зі загрозою стратити концесію. Союзи експортери мали ці обставини на дуже пильній увазі і тому кожний вагон, що виходив з кооперативних магазинів, можна було пускати хоч би на виставу. Важка то була школа для наших кооператорів, працівників по магазинах, а навіть і для селян-доставців яєць, але вона на зле не вийшла, бо принесла добру славу та корисну опінію солідности української кооперації.

На основі пороблених за границею обсервацій управа Центросоюзу доручила Орестові Радловському zorganizувати збут-експорт домашньої птиці. Курей висилано в такому стані, в якому вони були закуплені, натомість для індиків та гусей улаштувано тучарні і на вивіз ішли лише ті штуки, що були товсті і вагою неменші як 5 кг. Дріб меншої ваги продавано в Катовицях та Гданську, а добірний дріб, тобто кури та гуси, висилано до Чехо-Словаччини, Австрії та Німеччини (по рік 1936). До Англії висилано індики раз у рік в грудні місяці.

Збут дробу, ведений Центросоюзом, поза впливом на ціни на місцевому ринку мав ще й ту добру прикмету, що допомагав „Сільському Господареві” провадити виміну расово менше вартісного дробу на високовартісні раси. Таким чином підношувано і поширювано раціональну годівлю, дуже поважну у своїх матеріяльних наслідках для малоземельних господарств українського села. Акція збуту проходила в усіх повітах Галичини, а найкраще була поставлена в ПСК Рогатин, Теремовлі, Сокалі та Станиславові.

ДОБРА СЛАВА ПРО ЦЕНТРОСОЮЗ У СВІТІ

Центросоюз, керуючи всіми торговельними справами повітових союзів, поширює та поглиблює круг своєї діяльності. Він започатковує щораз нові удіпшення повітових союзів, зацеплює добрі методи праці одних союзів у других, підхоплює всяку добру ініціативу котрогось із союзів і поширює на всю сітку кооператив. У своїй праці він завжди знаходив дружню підтримку від РСУК, який через своїх ревізорів та власну пресу вміло й доцільно пропагує все нове в роботі кооперативних осередків. У ділянці агротехніки та зоотехніки контактується постійно з „Сільським Господарем”, спільно з ним усталює напрямні та методи праці. Завдяки РСУК, що був членом Міжнародного Кооперативного Союзу, українські кооператори бувають на кооперативних конгресах, а також беруть участь на курсах-семінарях, що відбуваються побіч конгресу. Система організації Центросоюзу та його підбудови стають широко відомі в кругах міжнародної кооперації. Центросоюз відвідували болгарські, литовські та чеські кооператори і до подробиць вивчали методи його праці. Всі вони працювали в кооперації своїх власних держав і бувало, що їм годі було зрозуміти наші обставини, серед яких нам доводилось працювати, як поневоленій нації. Наприклад, коли розповідали їм про пацифікацію та її наслідки, то вони сприймали те, як фантазію нервовохворих людей.

ЗБІЛЬШЕННЯ ТА ПОЛПШЕННЯ СПРАВНОСТИ ЗБУТУ ЗБІЖЖЯ

Так само, як у ділянці збуту яєць, дробу та худоби, не спочивала праця і в ділянці збуту збіжжя. Ця ділянка росла, кріпшала й набирала щодень більшого розгону, хоч, будучи надто об'ємиста та більше скомплікована, вимагала більше праці та коштів.

Громадження запасів скупку вимагало багато місця, відповідних влаштувань та й немало робочої сили. Технічне провадження скупку, наприклад, безрог проходило ку-

Ірина Малицька, референт збіжового відділу Центросоюзу.

ди краще і легше, як скуп збіжжя. Скуп безрог відбувався, звичайно, раз на тиждень, а збіжжя селяни привозили щоденно. При тому в закупі збіжжя великі труднощі справляла неоднорідність поодиноких родів збіжжя, його вологість та занечищення. Це все вимагало дуже багато солідної й уважливої праці. А до того скуп збіжжя викликував багато переторгів і пояснень у закупі. Союзи забезпечувалися в потрібні до цієї торгівлі машини, до чищення збіжжя, важення для означення питомої ваги збіжжя та його вологости. Деякі союзи як Борщів, Городенка, Сокаль збудували нові магазини — елеватори з механічним або мало змеханізованим улаштуванням. У Центросоюзі у тому відділі працювало вже чотири референти, не рахуючи бюрових працівників, що виконували розчислення та вели переписку. Самих взірців та пробок приносила щоденно пошта сотками. Телефони дзвонили безнастанно. До праці в тому відділі добиралося найкращих працівників, що набрались вже практики та досвіду і виявили багато поворотности та ініціативи у тому ділі. Між іншими поступила на працю референт-жінка з Борщова, панна Ірина Малицька, що вибилась на перше місце між референтами і стала, так би мовити, правою рукою керівника цього відділу інж. М. Творидла. На біржі виступала вона як представник Центросоюзу, викликаючи між досвідченими купцями подив та признання. (Треба тут додати, що вона була дуже пристійною і звертала на себе увагу всіх). Союзи зголошували щоденно свої готові до продажі запаси, а Центросоюз на основі тих зголошень та надісланих пробок оферував їх продаж на біржі. Тернопільський союз мав на місці великий промисловий млин, продавав у Львові на біржі лише ячмінь та овес, а пшеницю та гречку — район цей дуже багатий на гречку — продавав на місці. Продаж усіх інших союзів відбувалась лише через Центросоюз.

На заграничні ринки висилано лише фасолю, так званий „ясок” з околиць Рудок та Самбора. Ця фасоль мусіла бути ручно сортована і опакована у відповідні мішки.

Збут збіжжя досягав сотні тисяч тонн і сама доставка мішків для союзів вимагала роботи одного працівника. Деякі залізничні урядовці робили великі труднощі в підставлюванні вагонів так, що часто доходило до інтервенцій

Центросоюзу, а в деяких випадках до інтервенції аж у Міністерстві Залізниць у Варшаві. Бували випадки, що вагони „губилися”, за якими шукали цілими місяцями. Та все таки усі важкі труднощі поконував Центросоюз і збут збіжжя відбувався з великою користю для кооперації, а передусім для українського села, головного продуцента цього продукту.

МАНУФАКТУРА ТА ШКІРА В КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ

Тепер двох молодих українських інженерів Онисько і Орест Клюфас, за порадою та моральною допомогою Центросоюзу, заснували у Львові фабрику шевських кілків під назвою „Дендра”. При збутті цього артикулу через Центросоюз ця фабрика за короткий час значно розбудувалась і витиснула з української території всі досі продані кілки виробу чужих фабрик. Це теж дає свідoctво про те, що українська кооперація сприяла рідному промислові.

Бо треба признати правду, що українська коперація, спершись на дві великі централі — Центросоюз, як споживчу кооперацію, — Маслосоюз, як молочарську централю під керуванням РСУК, та співпрацю „Сільського Господаря” — відродила економічно галицьке село та українські села на північних західно-українських землях, хоч як їх старалася польська влада сепарувати від галицьких сіл та кооперації. Життєва стопа селян значно піднеслась і запотребування села ставали чимраз більші. Село переконалося, що закуп і збут через кооперацію є саме тим чинником, що селові допомагає. Отож запотребування на одіж та взуття належало замовлювати також через кооперацію. Тому Центросоюз нав'язав контакти з найповажнішими текстильними фабриками та гарбарнями в справі закупу текстилів та шкіри. Найбільша у Лодзі текстильна фірма Шнайблер і Громан погодилася прийняти на працю українця для обслуги кооперативних замовлень, мало того — та фірма погодилася виробляти тканини за взорами, що їх проєктували українські мистці за народніми мотивами і видала реклямові плякати українською мовою. З най-

більшою гарбарнею шкіри провадив Центросоюз переговори відносно заupu половини акцій тої гарбарні, щоб стати її співвласником, та хоч через вибух світової війни ті переговори не дійшли до кінця, все таки на домагання Центросоюзу гарбарня затруднила в себе українських робітників і до своїх бюр прийняла трьох українських урядовців. Продаж мануфактури і шкіри вели всі союзи і велика кількість кооператив, особливо ті, що були матеріально краще вивінувані.

ДАЛЬШІ УСПИХИ В ЕКСПОРТІ

При нагоді другої поїздки представника Центросоюзу за кордон 1934 року звернено увагу на те, що на заграничних ринках мають великий попит яйця, опакovanі не у звичайні дерев'яні стружки в скринях по 12 чи 24 копи кожна, а яйця опакovanі в текстурні картони з дерев'яної паперової маси в малі скриньки по 6 кіп. Що такий спосіб опакування був багато догідніший в торговельному обороті і для союзів експортерів дешевший, бо скорочував час на опакування даним ладом, українська кооперація впровадила цей новий спосіб. Зроблено насамперед спробу зробити такі картони зі звичайної текстури з хвилястими перегородками між верствами яєць, але вона виявилась непрактичною. Ці перші картони виготовила була кооператива „Будучність” у Тернополі. Тоді появилася добра для опакування яєць текстура, що її виробляли у Фінляндії. Новий спосіб опакування дав у своїх наслідках велику ощадність в часові та відпадках у формі так званих товчків (потовчених яєць), вищі ціни на яйця і більше зацікавлення яйцями серед імпортерів.

Міністерство Торговлі, що в окремих випадках преміювало експорт яєць, зажадало у 1936 році, щоб експортери створили на цілу Польщу одне бюро, яке було б відповідальне перед Міністерством за згідне з законом використання вивозових дозволів, а перед Польським Банком — за точне відпроваджування девіз з експорту. Тому всі провінційні союзи експортерів, як Львів, Краків, Познань, Люблин, Бялисток та Вільно, створили один красивий Союз у Варшаві під фірмою „ЗВЕКС”, що означало

„Звйонзек експортерув”. Львів мав у тому союзі переважуючу більшість членів, бо аж 70% усіх експортерів і тому у ЗВЕКС-і засідало 70% радних зі Львова і його голова і заступник були теж зі Львова. На львівському терені Центросоюз був другим що до діяльності і якости експортних магазинів (у 1923 р. не було ще ні одного магазину!), його представник, у даному випадку дир. Іван Мартюк, став містоголовою ЗВЕКС-у.

У тому самому році вже встановлено було можливі взаємини між гітлерівською Німеччиною і Польщею і нав'язано торговельні зносини. До переговорів для експорту яєць до Німеччини призначено представника Центросоюзу як знавця цієї бранжі. Міністерство покликало українця тому, що серед поляків не було купця з досвідом у тій бранжі, а жида з огляду на німецький режим висилати не випадало. При переговорах з Німеччиною устійнено провізоричний контингент на один квартал і усталено його на 110 вагонів (по 15,840.000 штук). Директор Центросоюзу, що брав участь у тих переговорах, добився усталення ціни, цєбто норми обраховування висланих яєць, а саме, ціна за надіслані яйця вагою відповідно до ваги яєць з Данії буде платитися та сама ціна, що за яйця з Данії. Це був перший випадок, коли за яйця з Польщі єдиної країни зі всіх східних країн, осягнено ціну данських яєць. . . Увесь цей контингент розділено між львівських експортерів, а щоб новий консумент був дійсно з товару вдоволеній, приділено Центросоюзові 60% того контингенту. На вимогу експортерів, що не дістали жодного приділу з того контингенту, Центросоюз погодився не підносити цін в закупі так, що дуже поважна надвижка з цієї трансакції збільшила оборотові фонди союзів експортерів, що не одному союзіві стала в добрій пригоді.

ОРГАНІЗАЦІОНА ОПІКА РСУК НАД КООПЕРАЦІЄЮ

Для ще більшого затіснення співпраці і на випадок негайної інтервенції в союзах іменує РСУК одного з досвідчених ревізорів, Івана Грабаря, заступником директора РСУК і приділює йому всі повітові союзи кооператив, а він на основі переведених ревізій чи люстрацій опрацює-

вус звіт та пропонує в імені РСУК такі чи інші потягнення відносно поодиноких союзів. Цей безперервний зв'язок дав великі успіхи в праці, запобігаючи злу, чи усуваючи загрозу лиха. Центросоюз зі свого боку передавав Грабареві всі свої спостереження до інтервенції збоку РСУК.

Рада РСУК на одному зі своїх засідань, ствердивши добру роботу Центросоюзу у споживчій кооперації, Масло-союзу в молочарській, а Народної Торговлі в міській, вирішила перевести ґрунтовну реорганізацію Центробанку, перетворити його на живу, діючу централю кредитової кооперації і впровадити в життя вже давнішу постанову зробити Центробанк дійсно всеукраїнським банком на землях під Польщею. Ініціативу в цьому напрямі перейняв Центросоюз через відпоручника дир. Ю. Шепаровича, що брав участь у засіданнях Ради РСУК як відпоручника тої Ради Центросоюзу, а піддержав його висновки другий член управи Центросоюзу, що був членом Ради РСУК з вибору.

Реорганізацію почато від того, що по містах та містечках, а навіть по більших селах творено Українбанки. Членами тих Українбанків стали повітові союзи, чи окремі кооперативи I-го ступня, льокуючи в них всю свою оборотову готівку. Центросоюз, Народна Торговля та продукційні львівські кооперативи (а було їх вже кільканадцять), Маслосоюз депонують також свої вільні оборотові суми в Центробанку і в такий спосіб твориться фінансова база цієї централі. А що два директори з Центробанку з причини старшого віку перейшли на емеритуру, до Центробанку приходять два нові, молоді талановиті директори Степан Кузик і Іларіон Ольховий. Перший за фахом правник, директор ПСК Рогатин, другий інженер-економіст інспектор РСУК. Начальним директором остається сеньйор д-р Кость Левицький, що з запалом співпрацює з молодими членами управи. Центросоюз всіми силами піддержує Центробанк, переводячи через нього усі можливі трансакції, як виплати за яйця, городину та дріб і вкінці за збіжжя. Мослосоюз — виплати за доставу молока. Кооперативний банк стає скоро на ноги і як українська центральна каса фінансує ціле культурне та економічне життя краю. Через авторитет д-ра Костя Левицького та велике довір'я головно молодого покоління до особового складу управи росте

довір'я до Центробанку, і громадянство, що диспонує зайвим грошем, радо складає ощадності у своєму банку.

Так пожвавлено працю централі кредитової кооперації і на цьому належало б закінчити розповідь про першу фазу кооперативної організації, що її намітив і поставив як провідну лінію своєї роботи серед українського населення під Польщею невеликий на початку гурт людей, що став у проводі української кооперації в Галичині.

ЦЕНТРОСОЮЗ ЗА ЩОДЕННОЮ РОБОТОЮ

Ось так у дружній співпраці з РСУК та окремими центрами кооператив Центросоюз насамперед навів дуже добру співпрацю і гармонійне відношення у себе внутрі між своїми працівниками, а назовні зайнявся поглибленням організації повітових союзів. Тим справам посвятився всеціло дир. Юліян Шепарович, що здобув і з'єднав собі велику популярність та авторитет не лише у повітових союзах, але й в цілому громадянства західньо-українських земель. Перевіряючи особисто окремі повітові союзи запізнається він докладно і всебічно зі справами союзів, схоплює слабі місця в союзах і з місця робить відповідні висновки. Менші тереново, а через те і матеріально слабші союзи зливаються в окружні союзи, що зменшує кошти адміністрації та творить більші оборотові фонди, а до управ так посталих окружних союзів входять найбільш чільні одиниці з управи чи персоналу злучених союзів. У районах дальше віддалених чи слабше поставлених сільських кооператив творяться складниці окружних союзів з самостійними, добре обсадженими організаційними відділами. Закупи окружних союзів, спільні для великого району, впливають на обнижку торговельних коштів та своєчасно заосмотрюють цілий район у потрібні товари і рівночасно концентрують запаси збутових продуктів. Усі ці зміни переводяться на основі всесторонніх обміркувань на місцях за згодою і апробатою РСУК.

У Городку Ягайлонському, слабшому у національній свідомості, бо і чисельно слабшому, де від років йшла інтенсивна польонізація, Центросоюз відкриває складницю, а обсадивши її здібними людьми, не тільки поширює в по-

віті організаційну сітку кооператив, але й збільшує актив у самому містечку, скріплює працю освітньо-культурну. Ця складниця, хоч матеріально не давала жодних доходів, робила велику роботу, спиняючи польонізацію повіту. Безпосередню опіку над цією складницею перебрав на себе дир. Шепарович.

Службовики Центросоюзу. З нагоди ім'янин начального директора Центросоюзу Юліяна Шепаровича.

У першому ряді другий зліва — І. Мартюк, останній зправа О. Луцький, а третій зправа — Ю. Шепарович. У другому ряді по середині О. Радловський, а з-заду за Мартюком стоїть М. Творидло.

Що три місяці, а в разі потреби частіше, Центросоюз скликає до Львова або до осередків союзів наради з представниками союзів, на яких обговорювано всі біжучі справи кооперації, передусім всякі новини в методі праці, що відносились чи то до постачання, чи до збуту. Такі наради бували, звичайно, підготовані відповідним матеріалом, що друкувався перед тим у кооперативній пресі чи в окремих

обіжниках. Це роблено на те, щоб наперед управи союзів дані справи обговорили та передумали на своїх засіданнях, а устійнивши своє становище в даному питанні, їхні представники приїздили на наради вже цілком підготовлені і свої погляди вирівнювали з поглядами інших делегатів та представниками Центросоюзу. Ці наради відбувалися завжди на дуже високому рівні як і в оцінці економічного становища кооперативних проблем, так і в ухвалених рішеннях. Звичайно проводив такими нарадами голова Надзірної Ради Центросоюзу, який у своїх виступах порушував питання не лише практичної натури, але передусім стеріг принципів кооперації. Що такі наради мали великий вплив на всіх учасників і єднали їх у одну кооперативну родину, про це зайво згадувати. Кооператори з північних земель, які найбільше були наражені у своїй праці на перешкоди з боку польської влади, тісно горнулися до своїх товаришів кооператорів з Галичини, шукаючи в них моральної, а в централях і матеріальної підтримки. Належить згадати, що польська адміністрація чіпляла тим кооператорам навіть ярлик так званої „сельробівщини”, отже комунізму, що не відповідало в жодній мірі правді.

Щорічні Загальні Збори Центросоюзу своєю формою та змістом своїх постанов були неначе рішенням українського господарського союму.

ВНУТРИШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРОСОЮЗУ

Слідкуючи за розвитком та досягненнями Центросоюзу, доходиться до висновку, що основою успіхів була здорова і вміло поставлена організація праці цієї такої невеликої установи. Одним з перших, як і саме життя показало, було потягнення у самій системі книговодства Центросоюзу. Вже у 1926 році показала практика, що до того часу ведене книговодство на старій системі американського книговедення, хоч і була новиною в українській кооперації, було затісне в своїх рямцях для потреб Центросоюзу. Воно не могло дати своєчасно докладного образу справ і орудок установи при обмеженій кількості працівників. Книговодом був тоді Ю. Цісик, дуже досвідчений і пильний працівник, який провадив книговодство Союзу

Господарських Спілок ще пред постановам Центросоюзу.

Десь у тому часі (1926 рік) повернувся до краю з Відня молодий абсолювент вищої торговельної школи Захар Рудик. Працюючи як звичайний працівник книговодства, він запізнався з найменшими дрібничками діяльності Центросоюзу. Коли ж Ю. Цісик уступив, то Захара Рудика іменовано начальним книговодом Центросоюзу. Він взявся за основну реорганізацію книговедення. У першу чергу змінив систему ведення невігідних та дуже численних книг, що їх вимагала дотеперішня система, на ведення книговодства на картотеках. Цей спосіб був цілковитою новістю в українському економічному житті. З. Рудик прийняв найновішу швайцарську систему т. зв. систему „Руфа”. Вона полягала на тому, що книговодські записи роблено на картотеці з відбиткою на дневнику, що заступав при тому головну книгу і пріма ноту. Записи робилося безпосередньо з джерельних документів і тим способом зменшено досі практиковану потрійну роботу. Система ця мала і те поліпшення, що роблено через кальку відбитку картотеки, і та відбитка була відписом конта для кожного контрагента для устійнення сальд в обрахункових періодах. Таке устійнення конт та сальд з усіма доставцями та відборцями Центросоюзу за старою методою книговедення вимагало праці окремого штабу працівників. А Центросоюз вже тоді мав не сотні, а тисячі відборців та доставців.

Книжковання новим способом йшло скоро без затримки, бо не потребував жоден працівник чекати на книги, що їх провадив інший працівник. Не впровадив лише З. Рудик рамового пляну конт дуже помічного при такому книговеденні, що вже були вживані в західних країнах Європи, бо такий плян мусів би обов'язувати, чи бути прийнятим цілою державою, чого в Польщі не було.

Перехід з книг на картотеку — це було до певної міри революцією в книговеденні. Новий головний книговод перевів вміло можливу і потрібну децентралізацію, яка цілий час відгравала в діяльності Центросоюзу панівну роллю. Так переорганізоване книговедення стало дійсним зеркалом діяльності Центросоюзу. Управа, яка могла мати своєчасно перегляд праці кожного відділу, мала можливість

інтервенції там, де така була потрібна. Це мало велике значення для контролі праці кожного відділу, а зокрема для співпраці з повітовими союзами, у першу чергу їх заборгованості своїй централі. Можливість діяння у відповідний час, чи то у власних відділах, чи у відборців союзів була вислідом праці головного книговода. Тому і не диво, що книговодів, які мали довгу практику в книговедінні під наглядом З. Рудика, радо приймали всі українські установи, а то і чужі підприємства. Один з книговодів Центросоюзу обняв працю головного книговода і виконував її аж до вибуху другої світової війни в акційній спілці „Рух”, що мала свої відділи по головніших станціях залізниць у цілій Польщі.

Про справність книговедення Центросоюзу свідчить хоч би такий факт, що Найвищий Суд у Варшаві уневажнив додатковий вимір податку від доходів у висоті 75.000 зл., що його вимірила була Скарбова Палата у Львові. Підставою цього несправедливого виміру додаткової доплати податків був заміт з боку Скарбової Палати, що нова система книговедення не дає нібито точного перегляду операцій Центросоюзу і не може бути підставою до обчислення податку. Центросоюз вніс відклик від такої постанови, а Найвищий Суд вислав знатоків для перевірення книговедення Центросоюзу. По дуже докладній провірці знатоки, делеговані Найвищим Судом, ствердили, що книговодство Центросоюзу ведене згідно з приписами закону, що воно дуже проглядне, та що воно може служити прикладом солідного ведення книговодства. На тій підставі Найвищий Суд скасував додатковий вимір податку, а сама справа стала дуже голосною в кругах правників та торговців. Це була перемога системи З. Рудика при асистуючій синдику Центросоюзу, яким був д-р Степан Шухевич.

Здецентралізоване книговодство, ведене Захаром Рудиком, дало почин та було основою для управи Центросоюзу поділити розбудовану та різноманітну його діяльність. Цілу діяльність поділено на відділи, щось у роді окремих департаментів. Відділи творено згідно до потреб і вони підлягали поодиноким ресортам управи. Кожний відділ був для себе бюджетовою одиницею і працював на власному прелімінарі бюджету, що при тому був пляном діяль-

ности відділу. В основі бюджетові прелімінарі були укладані так, що відділ мусів працювати активно без жодних втрат. Утрати могли бути передбачені по відділах, які були в початках своєї розбудови, а вклад оборотових фондів та евентуальне покриття втрат зараховувано відділові як інвестиційний вклад, якого мусів амортизувати сам відділ у дальшій своїй роботі. На чолі відділу стояв його начальник, відповідальний матеріально і морально перед управою. Така внутрішня структура мала у висліді не лише матеріальні, але й моральні успіхи. Вона у першу чергу мала додатний вплив на виховання громадянина господаря та вчила його не лише економічного думання, але і штуки проводу в суспільному житті. Начальник відділу не був лише сам у себе господарем, але був також керманічем-опікуном колективу йому підчинених працівників. Щоби створити умовини для збільшення числа приділених йому працівників, мусіла в нього проявляться ініціатива поширення оборотів його відділу та впровадження раціональних способів господарювання. Мусів він тримати тісний зв'язок з книговодством, щоби мати перегляд dokonаних вже оборотів, та щоб якась витрата другого відділу не була вписана в тягар його відділу. Через зв'язки з книговодством був кожний начальник відділу поінформований про хід роботи в інших відділах, а тим самим і про роботу цілої установи. Це також родило шляхотне суперництво поміж відділами. Працівників одного відділу лучила їхня праця та спільні досягнення, що мали вплив на їхнє матеріальне забезпечення у формі авансів та принагідних нагород. Це лучило їх немов у родину, знова всі відділи разом у спільну велику родину Центросоюзу. Зараховувати себе до цієї родини було не лише громадською честю, але й матеріальною користю, бо в Центросоюзі платні завжди стояли на відповідному рівні і були звичайно вищі ніж у других українських установах. Тому працівники Центросоюзу давали максимум праці. На сторожі прав службовиків-працівників стояла Рада Службовиків з власною світлицею-клубом, а головою тої Ради був постійно кожного року вибраний на зборах службовиків Осип Курилко, службовець з великим авторитетом в управі та великою пошаною серед службовиків. Зали-

шив він по собі великий жаль у товаришів праці тим більший, що цього прикладного робітника замордувала „робітничача” влада большевиків.

Відділи, як сказано, творилися в міру потреби та підлягали ресортово поодиноким членам управи Центросоюзу. Начальному директорові Центросоюзу Ю. Шепаровичеві підчинені були відділи: а) споживчий. Начальником цього відділу був інж. А. Сербин, абсолювент торговельної академії у Ліль, Бельгія. А що в подавляючій більшості постачання цього відділу йшло через Народну Торговлю, то цей відділ працював у домівці Народної Торговлі, а інж. А. Сербин тішився не лише повним довір'ям управи Центросоюзу, але мав повну пошану і в дирекції Народної Торговлі. Сербин перебрав вповні усі агенди цього відділу від 1930 року. При цьому відділі вже у приміщеннях Центросоюзу було утворено сортівню чаю з фімою Центросоюзу. Цей чай здобув собі добрий попит на кооперативному ринку і скоро витиснув з нього всі інші чаї. Сировину імпортовано спільно з польською кооперативною централею „Сполем”.

б) Фабрика мила. Про цей відділ вже була мова, а на його величезний розвиток як на тодішні обставини у Польщі вплинули не лише особлива опіка тим відділом Ю. Шепаровича, але, також праця начальника цього відділу інж. хемії Едварда Гавелка. Він то своїми безнастанними дослідженнями в лябораторії, ставив якісно мило Центросоюзу щораз то кращим і тим уможливив побороти конкуренцію всіх інших миль, що були на ринку у Польщі. Гідне уваги є й те, що інж. Гавелко тішився великим довір'ям серед працівників фабрики, а було їх кілька десятків, бо фабрика працювала на три зміни. Всі вони його дуже любили.

в) Фабрика свічок. Її начальником був [бракує ім'я ?] Копач. Підприємство розміром невелике, 4—5 фізичних працівників уповні заспокоювало кооперативний ринок для домашніх і церковних потреб. Технічний догляд вів над фабрикою інж. Гавелко, але й начальник Копач визнавався дуже добре в технології продукції свічок.

г) Навивальня ниток. Начальники часто мінялись. Найдовше провадив навивальню ниток Володимир Базарник. Тут працювало постійно три робітничі. Підприємство

невелике, але вповні рентовне. Належить згадати, що ініціаторами навивальні ниток були Володимир Кливак та Олекса Вербінець, працівники Центросоюзу.

г) Виріб оцту. Центросоюз закупив улаштування, потрібне до виробу оцту, у приватного власника 1938 року. Була це жінка, інженер хемії, а збула вона це підприємство в користь Центросоюзу, бо не могла одержати від державного монополю спирту, потрібного до виробу оцту. Вона, як бувша власниця, вела цей відділ як його начальник. На жаль, її прізвища не пригадую собі.

д) Відділ прядива льону й конопель. Відділ цей відкрито 1938 року. До розбудови і ведення цього відділу zaangażовано дир. ПСК Калуш, Петра Миговича. Цей відділ організовано на домагання тих союзів, в районах яких була більша продукція цієї технічної сировини. Деякі союзи як Калуш, Долина приймали від кооператив прядиво, але не було наладжано на нього збуту. Тому Центросоюз мусів зайнятися збутом і цього продукту. Збут на льняне прядиво наладжано доволі скоро. Центросоюз, що мав добрі зв'язки з текстильним промислом у Лодзі, підшукав добрих відборців. Тяжча була справа з коноп'яним прядивом, бо перерібка цього сирівцю у Польщі не була велика. А вже найважча була справа зі збутом клоччя. Це підставовий сирівець до виробу корабельних линв. А що у Польщі не було зовсім судневого промислу, то і корабельних линв не продуковано. Треба було шукати відборців поза границями Польщі. Почато підшукувати відборців у Данії та Англії. Щоб бодай частинно налагодити збут клоччя, відкрито при Центросоюзі поворозничий верстат, що виробляв мотуззя, потрібне у сільським господарстві на кінську упряж.

Начальник відділу Мигович, виробив великий та подібний плян поліпшення через контрактацію управи технічних рослин до продукції олів та з тим зв'язаного хемічного промислу включно. Наладжано доставу для села насіння довговолокнутого льону, бо наш галицький лен не був якісно найкращий. Вислано перші пробні посилки коноп'яного клоччя до Англії, але те клоччя ще не було як слід сортоване і паковане. Було в пляні вислати когось, може й самого начальника відділу на досвідну поїздку до

Данії та до Англії. Та відділ цей за мало мав часу до реалізації своїх плянів, бо і так мали ті пляни радше характер майбутности. Сам Петро Мигович, попри свої організаційні здібності, добрий журналіст і пропагатор.

ж) Дальші торговельно-організаційні відділи, приділені начальному директорові були роздільні в Бібрці та Городку Ягайлонському. Ці роздільні сповняли завдання повітових союзів і вели у себе ті всі відділи, що їх мав кожний повітовий союз. Начальники тих розділень часто змінювалися. Найкращим з них був довший час Хархаліз, якого свого часу мусів відступити Центросоюз на начальника ПСК Бучач.

з) Експозитуру у формі взірцевої крамниці для пропагування між чужинцями народного мистецтва у Варшаві провадив вміло дуже добрий і доброї репрезентації молодий працівник Роман Кашубинський, який володів кількома мовами.

В обсягу ділання директора Івана Мартюка були такі відділи:

а) Відділ галантерії та товарів хатньої потреби. Цей відділ мав до своєї диспозиції великий магазин, що містився в магазинах головного двірця у Львові. В ньому була вміщена і поважна сума оборотових фондів Центросоюзу, бо постачав він усім союзам товари з магазину. Магазин диспонував власним промисловим тором та рампою. Він у вигрузці обслуговував усі відділи Центросоюзу, у першу чергу у вигрузці сирівців для фабрики мила та свічок, яринно-овочевого відділу та м'ясарні.

Начальником цього відділу був Олекса Черник, абсолювент віденської вищої торговельної школи. Він диспонував і найбільшою кількістю умових працівників. А що з тим відділом була зв'язана велика частина фондів Центросоюзу, то мусів начальник вміло господарити, щоб бути завжди рентовним, бо його обтяжували відсотки від уложених у відділі капіталів. Инж. Черник, людина дуже амбітна, що проявлялося в тому, що дбав він, щоб його відділ був завжди і в усіх відтинках праці на чоловому місці. Його заслугою була передусім скоро ротація фондів, що доходила до шестикратного обороту річно, а запаси товарів виказували дуже малі квоти нехідких товарів, а рек-

лямації зі сторони відборців повітових союзів приходили дуже рідко. За те начальник відділу не пропустив без рекламації найменшого відхилення з боку доставців. Він був у співпраці з підчиненими йому працівниками строгий, але справедливий.

б) Відділ постачання шкіри, мануфактури, будівельних і опалових матеріалів. Його начальником і цілим промотором усіх агенд був Олекса Вербінець. Цілий відділ був ведений без магазинів, а лише шляхом посередничання. Працюючи лише на провізіях, відділ мав запевнену рентовність при не дуже високих власних коштах. Олекса Вербінець, працюючи для відділу, так би сказати, день і ніч, розбудував його дуже широко, бо його обороти рахувалися в мільйонах золотих. Увесь позаслужбовий час присвячував він будь то на торговельні конференції, будь то на оглядини підприємств львівських доставців і був постійно в курсі всіх справ у торговельному світі. Свої добрі особисті знайомства з доставцями використовував Вербінець для допомоги українським безробітним інтелігентам, підшукуючи для них працю у чужих. У тому відділі працювало по одному чоловікові на кожную бранжу.

в) Відділ ярин та овочів провадили двох автономічних начальників, перший Остап Струк, що провадив закуп та збут, другий — Іван Макогін, який вів магазин, консервацію та перерібку ярин та овочів. Цей відділ був у постійній розбудові, а в низових клітинах скуп постійно поширювався. Для легшого збуту організовано побіч гуртової продажі і крамницю в роздріб. Перерібку ярин, капусти та огірків започатковано 1938 року, а до великого розросту доведено цей відділ за большевицьких часів у Облспоживспілці, де начальником залишився Іван Макогін. При відступі більшовиків зі Львова завдяки Макогонові схоронено ціле велике устаткування переробочного відділу так, що відновлений за німецької окупації Центросоюз, провадив вже квашення калусти та огірків на велику скалю в тисячах тонн одної та другої ярини. Відділ мав власний верстат будови бочок та скринь і давав працю соткам робітників, чим забезпечував їх від вивозу на примусові роботи в Німеччину.

г) Відділ збуту яєць мав два підвідділи. Експорт і

внутрішній збут. Експорт і збут у краю вів особисто директор Іван Мартюк при допомозі референта Михайла Вербицького, бувшого політв'язня, а в 1938 році ув'язненого в карнім таборі у Березі Каргузькій. М. Вербицький вповні опанував цю ділянку торгівлі, вів безпосередньо збут у Львові, мав нагляд над магазином яєць у Львові при вул. Кульпарківській, вів доставу всіх опакункових матеріалів для всіх союзів, а в часі неприсутности директора полагджував усі справи, зв'язані зі збутом.

В обсягу діяльності директора інж. Миколи Творидла були такі відділи:

а) Постачання добрив, кваліфікавоного насіння, сільсько-господарських машин та знаряддя, у першу чергу кіс та серпів з маркою „Центросоюз”, а також збут сіна та соломи. До часу відкриття окремого збіжевого відділу, проваджено збут насіння конюшини та фасолі. Збут насіння конюшини виказував навіть високі обороти. Начальником відділу був, згадуваний вже, Осип Курилко. Крім Курилка у відділі працювало ще двох умових працівників. Відділ значно поширився від 1926 року від часу, коли почали творитися по селах машиніві секції, фундовані кооперативами першого ступня. Начальник відділу заслуговує на увагу тим, що поза совісною та відданою працею з високим зрозумінням громадянських обов'язків, він був упертим аквізитором реклямових оголошень доставців Центросоюзу в українській пресі. Допомогає тим, які відбули практику в Центросоюзі, знайти собі працю, у першу чергу у доставців Центросоюзу. Коли у Львові постало перше українське реклямове підприємство „ФАМА”, власниками якого були Роман Шухевич і інж. Богдан Чайківський, мало воно в особі О. Курилка великого опікуна та доброго дорадника. Через моральну піддержку тої спілки Центросоюзом могла вона добре просперувати.

б) Відділ збуту збіжжя, про який була вже мова у цих спогадах.

в) Під опікою дир. М. Творидла була роздільня Центросоюзу на Львівський повіт. Начальноком роздільні був Гнат Бійовський, який виконував взірцево всі обов'язки, що рівнялося вповні з обов'язками директора повітового союзу, а тих прерогатив Бійовський справді не мав. Так він,

як і організатор і люстратор кооператив Козланюк мали серед кооператорів у повіті дуже велику пошану та повагу, при чому треба не забувати, що Львівський повіт був одним з найтяжчих районів під оглядом кооперативної організації. Тут належить згадати також, що інж. Гнат Єлїяшевський, як агроном, мав нагляд над агрономічною стороінкою праці львівської роздільні.

Відділ збуту живини під проводом дир. Ореста Радловського складався засадничо з трьох підвідділів. Збут так внутрішній як і поза межі Польщі провадив особисто Радловський. Начальником м'ясарні та детальнічних крамниць був Володимир Попадюк, а збут та тучення домашньої птиці був у руках Ратальського. По трагічній смерті Радловського в більшовицькому ув'язненні, за часів німецької окупації, вів усі три відділи Ратальський і дуже поважно розбудував збут домашньої птиці.

Так, при уладженій внутрішній організації, що спиралася на здібних начальниках відділів та жертвенній нероз до самовідречення праці однаково умових як і фізичних працівників, ішов Центросоюз сміло і вперто вперед. Заслугою управи було те, що вона вміло і успішно добирала штаб своїх співробітників та зуміла серед соток працівників витворити та на високому рівні удержати товариську співпрацю та справді дружню атмосферу. Працівники не жаліли часу і труду для добра установи, а управа не поминала нагоди йти своїм працівникам назустріч у формі матеріяльного забезпечення.

З розвитком і постійним збільшуванням діяльності Центросоюзу зростали його агенди та щоденно наростали нові питання та проблеми. Виявилася конечна потреба відтяження управи від полагоджування всіх біжучих, не завжди чисто торговельних справ. Для того по довгих застанавах рішено створити ще один відділ, вже не торговельний, а адміністраційно правний. Цю справу прискорила нагода, коли свою співпрацю зголосив у Центросоюзі мгр. Зеновій Книш. Його оферту прийняла управа дуже радо і доручила йому запізнатися всебічно з діяльністю цілої установи і зорганізувати намічений відділ. Зеновій Книш, людина великого організаційного змислу, скоро запізнався з ходом усіх справ Центросоюзу і зорганізував

новий відділ, влучаючи до круга його діяльності: 1) справи правні та справи злучені з інтервенціями в урядах, 2) адміністрація цілим недвижимим майном, 3) персональні справи, 4) справи спеціальних доручень, 5) опіка та вишкіл працівників Центросоюзу, 6) переписка англійською та французькою мовами. Переписку німецькою мовою полагоджували самі члени управи чи начальники відділів, бо кожний з них тою мовою володів. До цього відділу приділено правного дорадника та синтика Центросоюзу, адвоката д-ра Степана Шухевича та одну машиністку і названо цей відділ секретаріатом. Зеновій Книш дуже скоро опанував усі адміністраційні, репрезентаційні та правні справи Центросоюзу та став правою рукою Управи, а в першу чергу її начального директора Ю. Шепаровича. Він став справді лучником між управою Центросоюзу, а начальниками відділів. Він спеціально цікавився репрезентаційною станицею Центросоюзу у Варшаві і піддавав управі неодну корисну думку в напрямі ведення цього відділу, більш для престижу та пропаганди української справи в Польщі, ніж з торговельних мотивів. Цю крамницю-виставу українського народного мистецтва у Варшаві, при вул. Сенаторській провадив Роман Кашубинський, з вигляду дуже репрезентативний. Ця станиця Центросоюзу була організаційно влучена до секретаріату. А вже найбільшою заслугою З. Книша була опіка та теоретичний вишкіл практикантів Центросоюзу, що проходили тримісячну практику. А було тих практикантів щось понад 300. Були то абсольвенти середніх або торговельних шкіл, які по закінченні практики та складенні відповідних іспитів, ішли на працю до Повітових Союзів, дехто до приватних підприємств, деякі залишались на працю таки у Центросоюзі, а були й такі, які закладали собі свої власні промислові підприємства.

ФАБРИКА СВІЧОК

Центросоюз викупив її у інж. Костецького, який перекинувся на іншу ділянку продукції. Ця фабрика мала вже запевнений ринок збуту як через сільську так через міську кооперації. По наших містах і місточках переважали в

торговлі жидівсько-польські впливи, і з ними кооперація вела вперту і послідовну боротьбу. Як Центросоюз, так і Народна Торговля, а зокрема Повітові та Окружні Союзи Кооператив приділяли цьому питанню дуже пильну увагу. Набувши фабрику свічок, яка давала хоч і невелику, але дуже якісну продукцію, кооперація забезпечила цим продуктом потреби наших селян, а передусім церков.

Взагалі належить ствердити, що пляни Центросоюзу в розбудові кооперативної торгівлі, промислу та піднесення рівня господарської економіки були дуже великі, а ініціатива відважна та рішуча. Перебувши дуже важке положення, що постало наслідком пацифікації, Центросоюз розгорнув широкі пляни розбудови. Вище вже згадано про плян будови власного великого будинку при вул. Городецькій у Львові, який був застряг у будівельних комісіях міської управи Львова, але справді непереведення того пляну в життя приніс з собою вибух війни. На дальшу будуччину був запланований великий промисловий млин та навіть власна цукроварня в Городенці. Це була велика ідея Остапа Луцького, що мала розв'язати питання збуту збіжжя та поширення управи цукрового буряка, що давала б нашому селу поважний дохід.

Не відкинув також Центросоюз ідеї ПСК Снятин, переведення в районі Заболотова геологічних розшуків за кам'яним вугіллям. Дир. Берлад уперто твердив, що в тому районі виступає в доволі плитких шарах вугілля, яке видобувають селяни для свого домашнього вжитку.

Крім того, як уже згадано, Центросоюз веде постійно переговори з гарбарнею „Польонія” у Львові, щоб закупити її для себе. Хоч тих переговорів не скінчено, все таки досягнуто те, що та гарбарня прийняла на науку гарбарства кількох молодих українських хлопців, які мали незабаром стати першою кадровою професійних українських гарбарів.

Передумував теж Центросоюз і всі можливості побудови в Карпатах кооперативної санаторії та відпочинкового приміщення для кооператорів.

КООПЕРАТИВНИЙ ФІЛЬМ

Ініціативу РСУК поширювати кооперативну ідею за

допомогою фільмової пропаганди, підхопив Центросоюз дуже радо. Сценарій до того фільму опрацювали Роман Купчинський і В. Софронів-Левицький, а сам фільм накручував Юрій Дорош. Головні креації того фільму творили артист-співак Василь Поліщук та аматорка театральної штуки Маруся Сафіян. Цей фільм накручувано на тлі улаштовань окремих повітових союзів та читалень „Просвіта” так, що він одночасно інформував глядача і про працю кооперації і працю просвітянських читалень. Цей фільм був перший раз висвітлений на Загальних Зборах РСУК, а опісля оглядали його по всіх містечках і містах Галичини, де лише був електричний струм, потрібний до висвітлення. Це був німий фільм з написами для орієнтації, а крім того він мав багато пропагандивних написів, що говорили про різnorodну роботу української кооперації. Він викликав велике зацікавлення і селяни з’їздилися з усіх сіл, щоб побачити „наше кіно”. Фільм тривав около півтора години і висвітлювався на тлі музики, яку достовував Юрій Дорош при допомозі грамофонових плит.

ПІДПРИЄМСТВА КУЛЬТУРНОГО ХАРАКТЕРУ

З ініціативи РСУК і Союзу Українок, постають у Львові кооператива „Народне Мистецтво”, в Косові кооператива „Гуцульщина”, яка спеціалізується головним чином у різьбі, але веде також ткальню килимів. У Самборі засновано кооперативу „Шовк”, що не лише впроваджує годівлю шовкових коконів, але й веде ткальню шовкових матеріалів. Центросоюз перебрав патронат над цими підприємствами, щоб поширити збут їх продуктів не лише на красвому ринку, але також і на експорт за кордон, хоч би з мотивів культурної пропаганди українського народного мистецтва. У Варшаві відкрив Центросоюз при репрезентативній Сенаторській вулиці культурно влаштовану крамницю-виставу, в якій виставлено на продаж усі зразки артистичних килимів, вишивок, різьби в дереві, керамічні вироби та шовк. Цю крамницю обсаджено персоналом, який знав поза польською бодай дві чужі мови. Реклямові плякати та проспекти цієї крамниці розділено поміж усіма заграничними дипломатичними установами, що діяли під

ту пору у Варшаві, як також поміж усіма торговельними представництвами. Так підготована акція дала позитивні наслідки і крамницею зацікавилась не лише польська громадськість, але й багато чужинців, туристів і членів дипломатичних місій. Робилося старання створити при тій крамниці постійну виставу образів українських мистців, хоч до відкриття тієї вистави не дійшло. Ця крамниця у Варшаві мала високі обороти і давала надії на добрі матеріяльні і пропагандивні успіхи.

Для цілоти образу Центросоюзу належить згадати може не таку важливу, як радше цікаву пригоду. З-поміж ринків збуту яєць вибивалася поза Німеччиною на чоловіче місце Іспанія. Туди вислав Центросоюз тижнево 4-5 вагонів яєць. Торговельний договір між Польщею та Іспанією спирався на засаді компенсати. Це означало, що Польща за один вагон яєць, висланий до Іспанії, повинна була імпортувати з Іспанії до себе 3 вагони еспанських помаранч. Імпортом полудневих овочів до Польщі займалася монопольова фірма, так звана „Центроовоч”, що була в цілоти у жидівських руках. Ця фірма лише з причини для неї відомої бойкотувала Іспанію й овочі спроваджувала головним чином з Палестини та в малій кількості з Італії. Коли еспанський уряд довідався, що Польща імпортує до неї яйця, але не купує овочів, він замкнув увіз яєць з Польщі. Ця заборона захопила в дорозі 15 вагонів яєць, а в тому 5 вагонів Центросоюзу. Для Центросоюзу була це велика вартість, щоб її залишити на долю судьби. Задовго було чекати з таким крамом як яйця, щоб уряди Польщі та Іспанії порозумілись у тому спорі. Тож негайно вислав Центросоюз свого представника до Мадриду, щоб на місці якось цю справу полагодити. У Мадриді довідався представник про дійсну причину затримки яєць на границі і по довгих інтервенціях в імпортовому бюрі, що тривали аж десять днів, добився того, що дозволено зложити ті яйця до холодильні в Барсельоні, а їх, мовляв, дозволять продати в Іспанії щойно тоді, як цей спір між Польщею та Іспанією буде полагоджений, тобто, Польща закупить відповідну кількість еспанських помаранч. При тій нагоді, зацікавився представник Центросоюзу цінами та якістю еспанських помаранч і ствердив, що 1 кг. помаранч, пере-

везений з Еспанії до Гдині, коштував би в Гдині всього 90 грошів, тоті, як роздрібна ціна помаранч у Польщі виносила на ринку 4 зол. за 1 кг. При тому стверджено, що еспанські помаранчі якісно не є гірші від італійських і багато солодші від палестинських. Вони були лише величиною дещо менші від італійських. Маючи вже цілком докладну калькуляцію, Центросоюз звернувся до Міністерства Торговлі про дозвіл на імпорт еспанських помаранч. У Міністерстві ця справа затягнулась, бо воно домогалося, щоб цю трансакцію перевів „Центроовоч”. „Центроовоч” відмовився від цієї трансакції, власне заявив, що він її переведе, якщо „Звекс” („Звйонзек Експортерув”) покрий йому евентуальну втрату на тій трансакції. Центросоюз спротивився цьому і заявив у „Звексі”, що він готов на власне ризико побрати з партії 45 вагонів помаранч — їх одну третину (бо стільки яєць затримано). Інші експортери не спішилися до цього інтересу, сподіваючись продати затримані яйця „темним ходом” у Барсельоні. Тоді Центросоюз погодився взяти не 150, а 300 тонн з партії помаранч. Центросоюз рахував на те, що встигне продати через свої повітові союзи по 10 тонн на кожний повіт, бо хотів якнайскорше продати яйця затримані в холодильні в Барсельоні, бо ті яйця до холодильні не були призначені. Вони могли скоро зіпсуватись, що принесло б велику шкоду як грошеву, так і моральну, попсувало б добру славу кооперативного товару за границею. Ті помаранчі замовлено і в міжчасі продано у Варшаві і Познані 200 тон, а 100 тон задиспоновано до всіх повітових союзів кооператив. Помаранчі продано по 98 грошів за 1 кг. льоко Гдиня з умовою, що роздрібно їх не буде продаватись вище як 1.50 зол за 1 кг. Помаранчі розійшлися миттю, а купці, що закупили були ті помаранчі, домогались нових достав. Та „Центроовоч” не погодився на це, бо побачив, що такий добрий інтерес може вирватись йому з рук, і не допустив уже Центросоюзу (формально „Звекс”, бо на його адресу та трансакція проходила) до імпорту помаранч з Еспанії. Він перебрав увесь контенгент імпорту на себе, але у висліді мусів обнизити роздрібну продаж з 4 зл. на 3 зл. за 1 кг. Центросоюз врятував лише задержані на границі яйця і набув при тому дуже доброго відборця в Еспанії,

то зрезигнував з імпорту помаранч. Таким чином Центросоюз добився обнижки ціни на помаранчі у цілій Галичині, захитав почасти монополю „Центроовочу” і в цілім краю мав ту сатисфакцію, що піддав добру й цікаву тему мистцеві Екові (Едвард Козак), який нарисовав у „Зизи”, дуже цікаві на Центросоюз карикатури.

Поза нормальними дотаціями на українське приватне шкільництво „Рідної Школи” та на Торговельну Школу при Т-ві „Рідна Школа”, що виховувала молодий нарібок для української кооперації, Центросоюз допоміг своєю стипендією дуже здібному і обдарованому співакові Мирославу Старичькому, що став згодом відомим українським співаком на Заході та поніс славу української пісні аж за Атлантійський океан. Великою опікою Центросоюзу втішались українські мистці-малярі, картинами яких Центросоюз декорував усі свої бюрові кімнати, так що зібрав цілу галерію образів та різьб. Вони рахувались на десятки штук, а всі долівки Центросоюзу, як також стіни, були вистелені українськими килимами гуцульського мистецтва. Між тими картинами були праці Новаківського, Труша, Кульчицької, Мороза та різьби Сергія Литвиненка і Коверка.

Торговельні обороти Центросоюзу досягають у ділянці постачання квоти 40 мільйонів золотих, а в збуті далеко ту квоту перевищують. Вже сам збут яєць досягає 4 мільйони доларів (на 5 мільйонів доларів з цілої Польщі). Збут збіжжя становить майже половину обороту Львівської збіжевої біржі.

Кооперація користувалася за законом податковими пільгами і стала, як то висловлювались урядовці податкового уряду, найкращим платником усіх податків. Та, не зважаючи на це, податковий уряд у Львові дошукався був того, що Центросоюз має доплатити податків на суму 75.000 зл. Проти цього внесено свого часу скаргу, яку вирішив остаточно Найвищий Суд у Варшаві в користь Центросоюзу. Таких випадків, хоч у меншому розмірі траплялось багато, але кожного разу виявлялося, що ті податкові виміри були незгідні з законом. Цієї справи допильнував окремий відділ при РСУК, так званий правний відділ, керівником якого був кооператор Михайло Корчинський,

великий знавець кооперативного права та податкових законів.

ЩЕ ОДНА ІНВЕСТИЦІЯ В РОЗБУДОВУ КООПЕРАЦІЇ

Вже перед самим вибухом другої світової війни одним з більших матеріальних підприємств був відділ заморожування яєць. Це підприємство ведено експериментально з великою обережністю та резервою. Та вже перший сезон діяльності доказав, що цей експеримент був дуже вдалий та доходивий. А було воно так. Найбільшою перешкодою та труднощами в експорті яєць були яйця з забрудненою шкаралупою. Висилати їх за границю було невільно. Експорт яєць був зосереджений головню на Поділлю, на його чорноземі. Кількість тих забруднених яєць досягала інколи 20% скупку. Мити чи очищувати яйця в інший спосіб було не можна, бо при тому пошкоджувалось шкаралупу яєць, що спричиняло зіпсуття яйця в дуже скорому часі. Роздрібна торгівля на внутрішньому ринку та більшість гастрономічних підприємств були в чужих руках, які нерado купували кооперативні яйця, а як навіть купували, то оферували ціну куди нижчу від ціни скупку. Одним словом, найбільше клопотів давали союзам і Центросоюзові забруднені яйця.

Зимом 1937 року побував в Англії директор Центросоюзу, як представник „Звексу” (він був заступником голови цього ж „Звексу”). Там він зустрів англійця, який повернувся був з Китаю, де провадив підприємство заморожування яєць, бо у свіжому стані, з огляду на далекий шлях, імпортувати яйця з Китаю до Англії було неможливо. А в Англії заморожені яйця мали великий попит у пекарнях, фабриках макаронів, цукорничих та реставраційних промислах. Директор Центросоюзу зорієнтувався, що для тої потреби можна зуживати забруднені яйця. Він запропонував цьому англійцеві зробити кошторис такого підприємства заморожування яєць, на що той радо погодився. Його домагання були такі: Центросоюз мусить диспонувати холодильнею з відповідним простором і з температурою -10° Ц, — той же англієць мусить сам особисто

приїхати до Польщі, щоб зорієнтуватись у можливостях такого влаштування, бо потрібні до того машини мусять бути зроблені на місці, а кошти його поїздки до Польщі покрий Центросоюз. Його винагорода мала б виносити 50 фунтів стерлінгів місячно. По відданню підприємства до вжитку Центросоюз заплатить йому 500 фунтів стерлінгів за його діло в цілому, або він зрезигнує з тої квоти, якщо Центросоюз прийме його на працю керівника в тому підприємстві принайменше на час одного року.

По повороті з Англії директор Центросоюзу цю пропозицію представив дирекції Центросоюзу, але дирекція на своєму засіданні її не прийняла. Мотиви негативного становища дирекції були оправдані, бо ж тут було насамперед велике ризико, чи таке влаштування вдасться, а при тому великий вклад гроша мусів би відійти в інвестиції з оборотових фондів Центросоюзу. Холодильня, якою диспонував Центросоюз при своїй м'ясарні, була замала, вже й так на потреби власні не вистарчала, а до того не давала такої низької температури. То ж цю справу відложено на засідання Надзірної Ради, а в міжчасі дирекція доручила своєму членові (проектодавцеві) розвідатись без зобов'язань у Гдині, чи тамошня холодильня відступила б відповідну кількість простору до винайму. Таке становище Центросоюзу було першою перешкодою для проєктодавця, але справа була дуже інтригуюча і приманлива. Та ж насамперед це була свого роду новина не лише в Польщі, але й в Європі. Проєктодавець не дав себе зломити. Він так був свідомий у труднощах збуту забруднених яєць, що вирішив довести те діло до кінця. Це ж був дуже поважний аргумент, що за підрахунком, протягом пару років, через забруднені яйця втраченося на них найменше 350.000 зл. Чи ж інвестиції на влаштування приміщень на заморожування яєць мали б виносити більше? Вони, якщо будуть, то будуть скоро амортизовані.

Правда, теоретично була друга можливість розв'язки цього питання: вкладати забруднені яйця в вап'яну воду і зберігати їх аж до зими, але на це потрібні були відповідні басейни. Такі басейни були лише при ПСК Копичинці, але їх посмність (4 вагони або 576.000 яєць) була призначена для потреб лише союзу в Копичинцях. Буду-

вати нові басейни при інших магазинах яєць кооперативних експортерів — це, знову, нові інвестиції гроша. Тому проєктадавець бачив найкращу розв'язку цього питання в своєму пляні.

У Гдині виявилось, що холодильня диспонує відповідними коморами і може їх винаймати, а крім того може вилаймити відповідну галю, потрібну для переробки, опаккування чи сортування яєць. Усталено з холодильнею умовини винайму відповідних комор та галі і ця умова про винайм мала увійти в життя по підписанні її дирекцією Центросоюзу. Але в Центросоюзі ця справа проволіклася аж до засідання Надзірної Ради. Тим часом, дирекція холодильні змінила свою гадку і відмовилась підписати умову про винайм комор. Дирекція Центросоюзу переконалася, що причиною відмови підписування умови про винайм холодних комор не було зволікання дирекції Центросоюзу, але причини багатоглибші, тобто господарсько-політична настанова до української кооперації. Це змобілізувало дирекцію Центросоюзу довести справу до кінця. Дир. Іван Мартюк підняв новий плян у тій справі, з яким познайомив лише дир. Шепаровича, а саме, перевести ту справу через „Звекс”, тобто влаштувати ще один відділ для Центросоюзу, відділ заморожування яєць, а формальні справи переведе „Звекс”.

Дир. Мартюк, як заступник голови „Звекс”, зреферував цей плян на засіданні президії „Звекс”, і два інші члени президії „Звекс” прийняли цей плян з місця до реалізації. Реалізація цього пляну полягала в тому, що президія „Звекс”, тобто фірми Бішель, Мансберг і Центросоюз, створюють спілку з обмеженою порукою, з капіталом 240.000 зл., по 80.000 зл. від кожного спільника. Спілка прийняла фірмовий знак (латинськими літерами): „В. С. М.”, що означали початкові літери спільників: Бішель, Центросоюз, Мансберг. Справу винайму холодильні взяв на себе предсідник „Звексу”, а справу переговорів і спровадження до роботи фахівця з Англії — Центросоюз. Управа Центросоюзу цей проєкт затвердила, бо набрала переконання, що він буде реальний і рентовний, якщо до нього пристали так скоро два приватні, і то найповажніші під ту пору купці в Польщі. І таку спілку засновано, зареє-

стровано і вже зареєстрована спілка дістала холодильню у винайм, спроваджено фахового керівника та пущено роботу в рух. Протягом січня, лютого і березня 1938 року пороблено всі приготування, тобто продукційні влаштування, і з місяцем травнем заморожування яєць було в повному ході. Того англійця законтрактовано на два роки і він поставив це підприємство на світовій висоті. Йому до помочі прийнято працівника, що знав добре англійську мову, він же був перекладачем для керівника, а крім того був книговодом спілки. Крім того прийнято на працю фельдшерку (як медичну силу) та 180 робітниць. Збудовано відповідну купальню (лазню), в якій кожна робітниця під доглядом фельдшерки мусіла перед працею скупатись, передягтись у білу робочу одежу з білим очіпком. Праця робітниць полягала на тому, що вони розбивали яйця, кожне яйце нюхали, чи не має воно прикрого запаху, а відтак відділяли білок від жовтка і зливали їх до окремих посуд. На машині-центрофузі розбивано жовток на масу, усуваючи з нього т. зв. холязу. (Холяза — щось у роді нитки, що вдержує жовток у центрі яйця). Так зроблену з жовтків масу, зливалось у відповідні пушки з достосованої на те бляхи, пушки герметично замикалось і відставлялось у холодильні комори. Така пушка стояла 48 годин у температурі від -10° до -14° Ц. і тоді вже була готова до висилки.

Англієць керівник задалегідь підшукав відборців, і перші партії пішли до Англії. У короткому часі поширено збут заморожених яєць, а особливо білок на Німеччину, якого там вживали у хемічному промислі. В лабораторії роблено відповідні проби спорошкувати білок та жовток, на що було велике запотребування в Італії, але ці спроби поза досліди далі не пішли.

Саме приміщення робило дуже приємне враження, все було уряджено набіло і творило для ока приємний образ. Робітниця заробляли денно від 5 до 8 зл. Очевидно, що не обійшлося без прикрих клопотів. Деяких робітниць треба було звільнити з роботи, бо одних переловлено на крадіжці яєць, а інші відмовлялись від щоденних купелів та лікарських оглядин перед роботою. У польській пресі у Гдині та Торуні появились напастливі статті під злос-

ливими заголовками. Одна така стаття мала заголовок: „Інституція білих невольниць у ХХ столітті”. Ці статті викликали різні доходження всяких комісій аж до комісії з Міністерства Суспільної Опіки. Виявилось, що всі вони були безпідставні, а коли міністр Квятковській особисто відвідав підприємство, був так усім приємно вражений, що надіслав до Центросоюзу похвального листа за корисну роботу та з економічного боку за дуже добру ініціативу.

Центросоюз титулом участі в спілці вніс до неї 80.000 зл., а в умові мав застережений провід Спілки з правом рішачого голосу. Справді ціла управа Центросоюзу, хоч і затвердила цей проєкт, таки не мала повного довір'я до того підприємства. Навіть сам голова Надзірної Ради, який любив усякі відважні почини, підписуючи постанову про виплату 80.000 зл. до спілки, заявив проєктодавцеві того підприємства: „Директоре, даємо на твою бороду 80.000 зл., але як будемо колись за них биті, то вже всі разом. Тебе самого бити не дамо”.

Тепер відпала журба, де дітись зі забрудненими яйцями. Центросоюз закуповував у своїх союзів брудні яйця на свій власний рахунок, щоб не наражувати їх евентуально на втрати. Він платив за товар кожного тижня лімітовану ціну плюс кошти пакування. Це забезпечило союзи від втрати на яйцях через їх забруднення, а заробіток на експорті чистих яєць став цілком певний. Зі спілкою розраховувався Центросоюз за доставлені яйця по цінах самокошту скупку і доставки льоко Гдиня, так само і раховано за доставлений товар двом іншим спілщикам. По замкненні річного білянсу за неповний 1938 рік, Центросоюз дістав 51.000 зл. чистого зиску, і була повна підстава гадати, що вже 1939 року внесок Центросоюзу до спілки буде вповні амортизований і щойно тоді управа жалувала, чому вона сама спочатку не пішла на той інтерес на власну руку. Та вибух другої світової війни перервав роботу спілки. Усі запаси товару стали воєнною здобиччю гітлерівської Німеччини. У сам день вибуху війни Центросоюз видав доручення керівникові спілки виплатити урядовцям тримісячну платню, а всім фізичним робітницям — двотижневу. Самого білянсу спілки Центросоюз не дістав, бо його ще не було, але з провізоричних підрахувань було відомо,

що на час вибуху війни готівка в банку, запас товарів та влаштування представляли вартість 400.000 зл., отже в тому приблизно 130.000 зл. Центросоюзу. Що з тим майном сталося — не відомо. Здається, німці того підприємства не знищили, бо 1947 року на виставці в Свідніці були виставлені в ділянці сільсько-господарських перетворів заморожені яйця в пушках фірми „В. С. М.”.

НЕПОВНІ ПІДСУМКИ ТА НЕСПОВНЕНІ ПЛЯНУВАННЯ

Так виглядали добрі і злі сторони життя й роботи Центросоюзу, передового, а то й матеріально найзасібнішого кооперативного звена українського зорганізованого громадянства на західних українських землях під Польщею. Тереном діяльності для РСУК як і для Центросоюзу, була ціла українська територія від Збруча по найдальше висунені на захід Лемківські землі, від Карпат по поліські болота. І жодні перешкоди чи перепони в змагу йти вперед

Будинок Окружного Союзу Кооператив у Коломиї.

не могли зломити та знівечити волі та послідовного розгону до господарського відродження. А що господарське життя і його спроможність є передумовою культурного росту, а далі й політичної свідомости, що стриміла до самостійности українського народу, то українська кооперація за вісімнадцять років роботи поклала добрі економічні підвалини для культурного життя. Бо вся праця як „Рідної Школи”, так і „Просвіти” та „Сільського Господаря” мала свою основну базу в кооперації всіх видів. І як дуже не було до вподоби полякам, що ставились до всього, що українське, згідно з „огнем і мечем” Сенкевіча, то мусіли, до того заставляли їх життєві факти, числитися з тим, що землі від Дунаю, з-поза Сяну та Бугу на схід є, були й будуть українські.

Тому в першу чергу господарсько-державні установи як Торговельно-Промислова Палата та Рільнича Палата у Львові, мусіли погодитися з тим, що в склад їхніх рад увійшли українці, які більш конструктивно від членів-поляків працювали над піднесенням сільського господарства, торгівлі та промислу краю. І як у Торговельній Палаті радні поляки, а були ними переважно спольщені жиди, боронили капіталістичний характер об'єднання монополій, то лише українські радні боронили дрібну торгівлю і промисл, що справді був підставою економічного стану на українських землях. Радними Рільничої Палати у Львові були представники великої посілости і ту посілість вони боронили, а українські радні стояли на становищі інтересів мало- та безземельного селянства без огляду на його національну приналежність. І це була виключно заслуга кооперації, що українці добилися сімох радних у Торговельній Палаті, якими були: Галібей, Герасимович, Корнеля, Павликівський, Сем'янчук, Чумак і Заячківський. У Рільничій Палаті українських радних очолював о. Тит Войнаровський, якого із-за старости літ заступав радник Іван Шепарович, а членами радними, що належали до управи Палати, були українці: Мирон Луцький, Остап Луцький, Юліян Павликівський, д-р Євген Храпливий, отже, на 12 членів управи аж 7 українців. Маючи на увазі настанову у відношенні поляків до українців, такий склад Рільничої Палати був таки дуже поважним досяг-

ненням. З таким станом речей мусів погодитися польський уряд, бо до того його заставила кооперація разом з „Сільським Господарем”. А вже вершком усіх осягтів була верста української інтелігенції українських кооператорів. Бо ж і не диво. Молодий нарибок української інтелігенції майже не мав доступу до державних посад, то ж мусів шукати собі верстатів праці, а як їх не було, то творити їх, в чому якраз дуже сприяла українська кооперація. Навіть тепер у повосній Польщі дуже часто польські кооператори, головню старші віком, ставлять українську кооперацію до воєнних часів, як зразок польському громадянству.

Тут особливе значення мало кооперативне виховання. Усі кооператори, від сільського почавши, а на представниках красвих централь кінчаючи, почували себе дійсними товаришами, рівними членами єдиної родини. Це можна було спостерігати на кооперативних нарадах, зборах, курсах, а головню на кооперативних святах, що рік-річно були влаштовувані майже в кожному селі чи повітовому осередку. Більші повітові осередки, включно з Центросоюзом, влаштовували для своїх працівників та їх родин спільні просфори та свячене. На таких святах виступали власні кооперативні хори, а хор Центросоюзу, що складався головню з працівників м'ясарні та цілого відділу дир. Радловського, належав у Львові до найкращих аматорських хорів. До речі буде згадати, що всі члени спортових українських клубів були головним чином працівниками кооперації.

У 1939 році Центросоюз сконцентрував своє зусилля на одержання дозволу на будову промислового млина та на одержання дозволу на власну беконярню. У наявних збіжєвих магазинах переводились поліпшення, застосовувалась механізація для перетворення їх в елеватори. Це стало необхідним, бо ж Центросоюз завзявся за всяку ціну стати тим чинником, що встановлював би ціни на збіжжя, як цього вже осягнув у цінах на яйця. Отже, треба було мати спроможність і місце перетримувати збіжжя і не виходити з ним на ринок у часі великої продажі. А виходити Центросоюз мусів, бо не мав відповідних приміщень на переховування і магазиновання ладом сортування та чищення збіжжя. А це могло статися лише тоді, як Цент-

росоюз буде мати місце на збіжжя і приступити до дійсно кооперативного способу його збуту з найбільшою користю для селян-продуцентів. Тобто — приймати збіжжя тоді, коли селянин його доставить, дати селянинові потрібний йому зачет з ціни збіжжя, а вже при кінці, перевівши збут якнайкорисніше, перевести розрахунок з доставцем-селянином.

Щодо беконярні, висунув Союз Беконярів думку, щоб державну беконярню в Дембіци відступити під управу Центросоюзові, на що управа Центросоюзу погодитись не хотіла, не даючи ще остаточної відповіді. Бо йшлося про те, щоб за гроші кооперації побільшувати промисл на рідних землях, тобто побільшити стан посідання на власній території і дати змогу українському населенню збувати до близької собі беконярні своїх бозрог і мати для своїх людей працю при тій беконярні. Далі йшлося про те, щоб у будуччині побудувати при беконярні холодильню таких розмірів, щоб у ній можна було заморожувати яйця і таким чином розв'язатись з приватними спільниками в Гдині. Вкінці, входить у рахубу і калькуляційний принцип, бо довіз сирівцю був би таки коштовний. До того, дир. Радловський вже був намітив плян промислової перерібки костей, яких немало давала вже сама м'ясарня, а їх кількість збільшила б майбутня беконярня.

Запляновані були також розбудови деяких союзів експортерів яєць, бо мали бути там побудовані басейни для консервування яєць у вапняній воді. До трьох союзів експортерів, що мали до диспозиції електричний струм, заплановано і закуплено електричні машини пересвітлювати яйця. Видатність праці таких машин при обслузі двох людей рівнялася праці восьми добре вишколених і вправних пересвітлювачів попередніми методами. Одна така машина коштувала 5.000 нім. марок, що рівнялось 11.000 зл.

ВОЄННІ РОКИ ТА ПЕРЕРВАНІ ЗМАГАННЯ

Усі ті заміри, плянування перервала війна. У другій половині вересня 1939 року, коли ще на західніх окраїнах Львова останні польські відділи відбивали німецькі атаки, появилась на східніх улицах — Червона Армія.

З вибухом війни зареквірувала польська армія всі автомашини в Центросоюзі, як також взяла під облік всі запаси мила, свічок, шкіри на взуття та всі текстильні матеріали. Запаси м'яса, товщів, та м'ясних виробів забрано з місця, і тим зліквідовано працю м'ясарні та її 12-ти крамниць. Подібні реквізиції переведено по всіх союзах кооператив. Треба згадати, що далеко до війни якись бандити напали на домівку Центросоюзу і хотіли її здемолювати, але, зустрівши сильну реакцію з боку працівників, лише вибили вікна. Поліція перевела доходження між працівниками Центросоюзу і забрала двох до карного табору в Березі Каргузькій. Також одної ночі зроблено влім до бюр Центросоюзу, вирізали діру в стелі над касою Центросоюзу. Але жодної готівки там не було, бо її щоденно відправлявано до банку, тож вломники, розпоровши касу, знайшли здепоновані документи. Поліція знову перевела доходження виключно проти працівників Центросоюзу, а коли таке доходження виявилось безглуздим, то висунула твердження, що дирекція сама розпорола касу, щоб дістати асекураційне відшкодування, що було, очевидно, ще більш безглуздим. Та це вже були цілком передвоснні симптоми.

Вже в перших днях по приході більшовиків до Львова, з'явився до Центросоюзу якийсь більшовик у військовій уніформі і заявив, що йому доручено зробити мітинг з працівниками. Говорив він українською літературною мовою і своє прізвище подав Штейн. По мітингу захоплювався картинами та килимами, що їх побачив у бюрах Центросоюзу, і просив, щоб бодай одну картину дати йому на пам'ятку... Дирекція пояснила йому, що то суспільно-кооперативне майно і його не вільно розбазарювати. При тій нагоді, дирекція прийшла до переконання, що такі цінні картини та килими тримати в такий час у бюрах небезпечно. Тому звернулась негайно до проф. Колесси, який якраз став вже тоді директором етнографічного музею, щоб він прийняв образи та цінні килими на переховання. Так і зроблено.

По кількох днях покликано начального директора Центросоюзу до будинку восвідства, де тоді примістилась команда міста з маршалом Єременком на чолі. По виголо-

шенні декількох пропагандивних фраз доручено Центросоюзові підняти негайно працю м'ясарні та відкрити всі крамниці. Водночас доручено перевести інвентаризацію всіх наявних запасів і передати інвентарі до комендантури міста. Це зарядження мало подвійну мету: пляново забезпечити запасами зайняті території, а подруге — скріпити обігову вартість рубля, що не мав жодного покриття в золоті чи девізах, а спирав свою вартість на наявності товарів. Було також заряджено продаж з магазинів переводити лише на „наряди” команди, а всю готівку з продажі давати до держбанку. На питання, як і де дістати сирівець, потрібний на м'ясарні виробі, директор дістав дуже коротку відповідь: „Ви являєтесь хазяїном всего учреждения”. На пояснення, що польська влада забрала всі запаси з м'ясарні та зареквірувала весь автовий транспортний парк, до того ж брак зв'язку з союзами, бо пошта й телефони перестали для населення працювати, була теж коротка відповідь: — Пошта буде працювати, а покинутих польською армією автомашин є доволі по полях.

На другий день дир. Радловський вже мав перепустку на поїздку до Бродів. Шофери Центросоюзу роздобули покинуті в місті здефектовані дві автомашини, поставили їх на хід, а бензини виміняно між червоноармійцями. Радловський завжди цікавий на новості та охочий до пригод, виїхав у край для встановлення зв'язку з повітовими союзами. З тої поїздки навіть привіз кілька штук безрог, але по дорозі мусів викуплятися від червоноармійців одною безрогою, бо вони хотіли сконфіскувати всі, мовляв, що там їм командир міста Львова, він там, а ми тут командири. Предложена посвідка реквізиції одної безроги не мала жодного успіху, бо „бойци тоже люди, їсти мусять”...

Відкрито деякі крамниці, але доставлене до них м'ясо та ковбаса розходилися миттю. Навіть, якби було пущено м'ясарню на всю її спроможність, все одно не можна було задовольнити потреб населення Львова та безлічі червоноармійців, що забирали більшу частину продукції для себе. До того селяни, що зі страху перед реквізиціями та вивласненням худоби втратили довір'я до рубля, за готівку продавати не хотіли, а радо міняли її на вугілля, будівельні матеріали, сільсько-господарські машини, тощо. Та

того краму ані в Центросоюзі, ані в повітових союзах не було. Перед крамницями Центросоюзу та Маслосоюзу почали творитись, до того часу небачені, черги людей, що формувались перед ними за декілька годин перед відкриттям. При тому військовики та цивільні, що появились великими групами і відрізнялись від місцевого населення своєю зовнішністю та поведінкою, ніколи не ставали в чергу. Управа Центросоюзу видала зарядження крамарам, щоб продавати всім покупцям обмежену кількість м'яса, але влада наказала не робити ніяких обмежень.

Також треба підкреслити, що якби кооперативні крамниці Центросоюзу, Народної Торговлі та Маслосоюзу не працювали, то населення Львова було б дуже відчуло брак товарів необхідної потреби, але справність та здисциплінованість кооперативної організації в роботі вирятувала населення від прикрощів у ті перші ненормальні дні війни.

З повітовими осередками зв'язки відновлено дуже скоро. Усі члени були на своїх місцях, а втрати кооператив не були завеликі. Матеріально потерпів найбільше Центросоюз. Торговельні обороти нагло обнизились, бо він утратив доставців, а власних запасів було небагато, бо взагалі кооперація держалася засади: не великі запаси, а хідкі й скорооборотові товари. Навіть якби ті запаси й були, то їх продавати гуртом без „нарядів” влади заборонено. Ці „наряди” видавала зразу командантура міста, а пізніше харчова управа міста, що спинювало та дуже утруднювало всяку торгівлю. Достав товарів забракло ще й тому, що всі центральні доставці опинились під німецькою окупацією, а з СРСР можна було дістати лише сірники та тютюн (махорку). Цими двома товарами, до речі дуже дешевими, нова влада старалася робити політичну пропаганду, бо відомо, що з уваги на продаж цілого сірникового промислу концернові Крюгера та монополізацію всіх тютюневих виробів ті товари були супроти радянських дуже дорогі. Але це багато не допомогло і все населення а також червоноармійці бачили, яка кольосальна різниця між економікою Польщі і економікою СРСР.

Представники повітових союзів приїжджали всякими можливими транспортними засобами до Львова особисто (залізниці через поширювання рейок тоді не працювали),

кожний з них мав надмірні запотребування, які міська харчова управа дуже обкрожувала, при чому вся та бюрократична формальність страшенно потруднювала торговельний оборот. Так то знесено вільну торгівлю, а введено „державно-планову”. Натомість військовики та люди, що прибули до Галичини, як посланці СРСР, не мали жодних обмежень. Кожний з них діставав наряд на таку кількість, якої бажав.

З моментом відкриття у Львові державного банку Центросоюз мусів депонувати в ньому всі свої грошові впливи, що було рівнозначне з ліквідацією кредитової централі Центробанку. Далі знесено всякі кредити, так, що купець мусів наперед влатити за бажаний товар гроші в державнім банку, щойно з посвідкою влати одержати товар. Така постанова змінила стан оборотів з його повітовими союзами, змушувала повітові союзи приїздити до Львова з готівкою по товарі, що мусіло причинитись до постання товарового голоду в краю.

Уже з перших днів праці Центросоюзу на основі тих усіх нових заряджень настановлено більшовицького комісаря-начальника, як зрештою, в усіх установах, що на зарядження більшовиків мусіли відновити свою працю. Першим комісарем був якийсь Галицький, за національністю жид. То була дуже прикра людина, що передусім, як показалось з його поведінки, не мала жодного досвіду в роботі тої бранжі, що її вів Центросоюз. Як виявилось пізніше, був то звичайний вислужник НКВД, який не так наглядав за роботою, як радше знущався над працівниками Центросоюзу. Начальний директор Центросоюзу Юліян Шепарович, що мусів з ним постійно співпрацювати, довго не витримав, розхворівся і перестав приходити до праці. Велика частина працівників покинула Центросоюз і перенеслась на інші місця праці до інших установ. Решта дуже перемучена, бо мусіла працювати по 16 годин денно, в тому 10 годин самої бюрової праці, а решту часу забирали всякі наради (совещання) та мітинги, де приявність усіх була обов'язкова. До того працівники стали недоїдати, бо харчів ставало чимраз менше, а за хлібом треба було ставати в черги і витрачати там багато часу. Праці було більше, ніж її могли виконати ті, що остались на ній. Постійно

вводилось методи праці більшовицької адміністраційної машини, а вони є характерні тим, що вимагають багато-багато більше працівників, ніж господарка індивідуальна. На ту працю складається передусім звіттування, яке має різні форми опрацювань, статистичних та евіденційних даних, чого без відповідних бюрових машин годі скоро і справно зробити. До помочі для тих усіх обчислень мав працівник лише патріярхальні „щоти”, на яких галичани не мали в численні жодної вправи. Тих звідомлень вимагали всякі більшовицькі установи від народних комісаріятів аж до міськрад включно і крім того всі партійні клітини від обласного комітету до партійної клітини в даній установі включно.

А вже вийшла ціла морока, як доручено опрацювати на кожную ділянку господарського життя пляни на 1940 рік. Уже треба було зарядити безперервне урядування на дві зміни по 12 годин кожна. Наприклад, плян для збуту збіжжя треба було опрацювати на кожному повіті зокрема. Такий плян пересилано до повітових осередків, а ті до означених термінів мали подати той плян у розділі на кожне село. Плянів-лімітів (кількості доставки) не вільно було змінити. Пляни належало опрацювати сумарично як красвий плян, який затверджував державний уряд плянування. Такий плян був засадничо змінений „вгорі” і кількість плянованої заготівлі була збільшувана. Через те треба було опрацювати нові пляни на основі того збільшення і пересилати назад до повітів і так далі.

Як уже Центросоюз мав такі пляни затвержені, мусів заплянувати підставлявання вагонів на те збіжжя на кожную залізничну станцію в декадовому розмірі. Залізниця приймала замовлення і стисло придержувалася пляну. Тут виявилось, що пляни вже в самій засаді були зроблені недокладно, бо до того не було докладних даних. Повітові союзи знали, скільки дане село доставляло до нього збіжжя, але вони не могли знати, скільки дане село продавало збіжжя приватно, а передусім не знали, скільки продавала збіжжя приватна фільварочна посілість. До того тоді ще не було жодних плянів засіву збіжжя і годі було знати, скільки того збіжжя приблизно може бути. Та недокладність дуже болучо відбивалась нераз уже в сезоні заго-

тівлі. Бо виявлялись такі куріози, що наприклад, на станцію, на яку було заплановано 10 вагонів збіжжя на декаду, доставлено 100 вагонів, а на станцію, де було заплановано 100 вагонів, привезено лише 10. На переставлення вагонів з одної станції на другу, треба було дозволу аж державного уряду плянування, що при бюрократичному полагоджуванні забирало місяці часу, на всякий випадок стільки, що зсипане на куну збіжжя мало доволі часу звочіти та зростись. Інший приклад, що мав місце у Львові. Львівська міська апровізація дістала без жодного повідомлення і замовлення 60 тонн цукру. Вона, однак, не диспонувала жодним транспортом і не могла, згідно з приписами залізниці, вивантажити того цукру до 6 годин від підставлення вагону. До таких випадків була на залізниці спеціальна бригада, яка вигрузила той цукор на землю на ризико і рахунок відборця. Що при тому половину цукру знищено, це залізницю цілком не обходило, бо вона зі свого боку допильнує, щоб вагон був на час вигружений і відійшов там, куди за пляном має відійти. Такі речі діялись не у воєнний час, але в нормальні дні роботи більшовицьких установ. Хто тих випадків не переживав і не працював в системі більшовицького плянування і виконання тих плянів, той може й не повірить. А воно так справді було.

Директор Шепарович, прийшовши до здоров'я, подався на захід, а за ним чи разом з ним виїхало може десять працівників Центросоюзу. Комісаря Галицького знято з роботи, може й за те, що „допустив” до втечі Шепаровича, а на його місце прийшов інший, на ім'я Боровик. Боровик, родом з Чернігівщини, показався людиною дуже чесною та шляхотною. Він був партійний, але до працівників Центросоюзу ставився по-людському, боронив їх на кожному кроці і боронив Центросоюз перед всякими нападами партії. Він передусім влучно і методично дораджував управі, що і як робити, щоб виконати ті непосильні завдання, що на Центросоюз наклала більшовицька влада.

У міжчасі, окупаційна влада наказала зліквідувати РСУК, бо він уже був непотрібний для більшовиків. Інж. Павликовський та більшість працівників РСУК подалися на захід. Директора Остапа Луцького арештовано і в ко-

роткому часі вивезено в Архангельську область на вируб лісів. Арештовано директора Миколу Капусту, держано без суду у львівських арештах. Директор Іван Грабар скривався деякий час поза Львовом, а пізніше поступив на працю до УАН у Львові (бувше Т-во ім. Т. Шевченка). Домівку РСУК, що її закуплено за три роки до війни, націоналізовано. Директори Мослосоюзу Палій та Мудрик виїхали на захід, де в Катовицях і Бельську мав Маслосоюз свої відділи. Виїмігрували також директори Центробанку Кузик зараз по арештуванні д-ра Костя Левицького та вивезенні його в Москву. Виїхала також на захід дирекція Земельного Банку з більшістю його працівників. Відділ Народної Торговлі обсаджено комісарами і перемінено на крамниці державної торгівлі так звані „Внешторг”. Остався лише номінально Центросоюз під зарядом комісара.

Книги протоколів засідань управи та Надзірної Ради Центросоюзу, якими спеціально цікавився комісар Галицький, „десь загубились”, усі вважали, що Галицький передав їх до НКВД. Книгу Загальних Зборів Центросоюзу здепоновано в етнографічному музеї у Львові. По якомусь часі арештовано дир. Миколу Творидла. По його звільненні він вже не зголошувався на роботу до Центросоюзу, а подався до Кракова. Так остався Центросоюз лише з двома директорами Мартюком та Радловським. Вони обидва вважали, що їхня присутність в Центросоюзі є потрібна і так дораджував їм комісар Боровик. Він заступав думку, що не належить давати більшовицькій пропаганді ще один аргумент, що нібито всіма установами в Галичині верховодили самі „зрадники народу”, а також належить піддержати морально всі проводи повітових союзів, де також вже були прикріплені комісари. Різні були люди ті повітові комісари. Були між ними українці, жиди, москалі, а навіть один циган. Та всі вони говорили гарною українською мовою, якою послуговувались навіть поза працею. Зв'язки Центросоюзу з повітовими союзами та їх комісарами були налаштовані і праця почала нормалізуватись. Так було до кінця 1939 року.

Тут належить згадати, що всі ті численні виїзди працівників української кооперації на захід, не були, на гадку

автора цих рядків, виключно з політичних мотивів, чи страху перед переслідуваннями більшовиків. Ні, автор гадає, що вони — українські кооператори — привикли були до взірцевого порядку праці, вони дорожили кожним надбанням української кооперації і були горді з кожного її досягнення. А тут раптом накинено силою ту заплутану бюрократію, ту пляновість, яка не мала ні сенсу, ні здорового глузду, навпаки — цілком спинила та гальмувала дійсну, послідовну працю, що давала колись велику користь усім її учасникам: селянам як продуцентів і споживачам, кооператорам як тому чинникові, що нормував постачання і збут, виключаючи визиск продуцента і споживача в однаковій мірі, і що найважливіше — давала стимул до праці, що справді підносила рівень усіх учасників як рівень життя-побуту, так рівень культурного, організованого суспільства-громади. На те, що вводили практично більшовики, ніхто, хто мав слабші і невидержимі нерви, не міг спокійно дивитись. Мусів обурюватись, а виявивши якнебудь своє обурення давав притоку для НКВД до свого переслідування. Ось у тому була дійсна причина, що люди, які повних 18 років у самовідреченні працювали над побудовою зорганізованого кооперативного життя, кидали все і подавались на захід, де також зустрічали некращі умови фашистсько-німецької системи.

У січні 1940 року приїхав до Львова з Києва новий комісар на ім'я Дрохва. Він привіз з собою цілий штаб радянських кооператорів і осів в будинку РСУК і став наводити нові кооперативні порядки. Насамперед він перевів фузію всіх існуючих у Львові кооператив в одну кооперативну обласну спілку (облспоживспілку), залишаючи наразі Центросоюз самостійним. Так постали облспоживспілки по областях Львова, Тернополя, Станиславова, а всі повітові союзи перемінені на райспоживспілки. Головами правління тих облспоживспілок і райспоживспілок стали комісари, що вже там були прикріплені. Тоді щойно прийшла черга на кінець Центросоюзу.

Через постановня облспоживспілки у Львові і таких самих облспоживспілок по областях Тернополя і Станиславова, Центросоюз втратив своїх членів — повітові союзи, що стали райспоживспілками, і кожна райспоживспілка ввій-

шла в організаційну систему обспоживспілки. Усе майно Центросоюзу перебрала львівська облспоживспілка. Боровик, комісар Центросоюзу, обстоював думку, що Центросоюз повинен перейти чи перетворитись в облспоживспілку, але його майно мало би бути поділене між усіма облспоживспілками в Галичині. Ця справа опинилася аж у Києві і там голова правління Укрспоживспілки, либонь Коротченко, вирішив справу по думці львівської облспоживспілки. Комісара Центросоюзу Боровика відкликано до Києва, а Центросоюз почали ліквідувати. Усі претенсії до заграничних відборців передано до Держбанку. А було це по кілька тисяч доларів у Швейцарії, Іспанії та Англії. Держбанк перебрав також претенсію до залізниці в Італії за чотири вагони яєць, що були розбиті в залізничній катастрофі біля Понтеби. Відділ збуту збіжжя з усіма працівниками передано до Заготзерна. Яєчний відділ з яєчним магазином у Львові перебрав Укрптахопром в Києві. М'ясарню та її крамниці приділено до комбінату Укрм'яозбут, а роздільні у Львові, Городку та Бібрці перемінено на райспоживспілки. Усі інші відділи перейшли до облспоживспілки. Облспоживспілки були підпорядковані Укрспоживспілці в Києві, а та підлягала „Центросоюзові” в Москві.

Головою облспоживспілки в Станиславові іменовано Галицького, який був першим комісарем Центросоюзу, а тернопільську облспоживспілку очолив Маслюченко, українець, кооператор з Одеси. Він загинув підчас відвороту Червоної Армії у 1941 році. Були чутки, що разом з ним загинув бувший директор Окружного Союзу Кооператив у Тернополі Яків Малаховський, але ці вістки не мали підтвердження.

По ліквідації Центросоюзу всі його працівники відійшли до тих установ, де приділено їх відділи, а решта перейшла на працю до облспоживспілки. Двом директорам, що остались до кінця в Центросоюзі, Мартюкові призначено керівництво відділу плодоовоч, а Радловського іменовано заступником члена правління. Обидва вони прийняли ту працю, бо може й сподівались, що таке розгромлення Центросоюзу не буде вічно тривати, може настане час, що бодай їм двом буде потрібно бути на місці, як-

що настануть можливості відновити Центросоюз. А зміни були не за горами, бо вже тоді відчувалось, що війна між СРСР та Німеччиною назриває. До того при такій роботі можна було мати контакт з райспоживспілками, що були до розвалу Центросоюзу повітовими союзами.

Їхня праця в облспоживспілці не тривала довго. Дир. Мартюк захворів на шлунок і за порадою д-ра Панчишина та при його допомозі, підлікувавшись, перейшов на працю головного бухгалтера до етнографічного музею у Львові, а дир. Радловського арештовано. Перебував він у львівських тюрмах, а при відступі більшовиків він загинув мученичою смертю серед тисяч жертв, що тоді загинули з рук більшовиків.

Домівку Центросоюзу при вул. Зіморовича ч. 20-22 перебудовано на житлові помешкання, які зайняли працівники облспоживспілки, що прибули до Львова зі сходу.

Так скінчив своє життя, не дуже довге, зате трудове й плодове, Центросоюз, союз господарсько-споживчих союзів, який під ідейним проводом РСУК поклав великі заслуги в господарське та культурне піднесення всіх українських земель, що були до вибуху війни під Польщею. Він став основним фундаментом української кооперативної торгівлі, рідного промислу та великим меценатом українського шкільництва, культури та мистецтва. Збудовано кооперативну установу, що боронила наше село проти безлічі приватних посередників, творила тисячі нових верстатів праці для нашого молодого національного нарібку і при тому вірно та послідовно несла гасло перебудови суспільства, в якому був би пошанований принцип дійсного життєвого демократизму з рівним голосом, правами та можливостями для всіх.

Радянський сучасний устрій не має й не може мати правдивої, добровільної кооперації.

ОСТАННІ СПРОБИ

З вибухом німецько-більшовицької війни загинуло багато тисяч українського населення, передусім загинули всі ті, що були по тюрмах. Вимордовано їх в жорстокий спосіб. Між іншими загинули два дуже надійні працівники

кооператори, хоч не були арештовані. Це сл. п. О. Курилко і сл. п. Остап Струк. Серед яких обставин загинув Курилко, невідомо. Натомість відомі обставини, як загинув Остап Струк. Він загинув за те, що врятував від більшовицької заглади сотки українських студентів медичного інституту у Львові. До його обсягу діяння належала також адміністрація гуртожитком, де мешкали українські студенти. Під час відступу більшовиків він якось довідався, що НКВД має в пляні окружити вночі гуртожиток і захопити всіх студентів під арешт. А відомо, що в тих днях ніхто нікого не перевіряв, ані не судив, а розстрілювано на місці. Перед вечором Струк зайшов до гуртожитку і порадив вйтові чи старості гуртожитку, що було б добре, якби жоден студент не залишився спати в гуртожитку. І дійсно до восьмої години вечора не було ні одного студента в гуртожитку. Коли вночі НКВД окружили гуртожиток, то не застали там ні одного студента. Мабуть портієр на допиті зізнав, що з вечора був у гуртожитку директор Струк, а по його відході почали студенти поодинокі розходитись. НКВД зараз погналось до бюро директора, де Струк ночував зі своїм сестрінком. Забрали їх обох. Струка змасакровано на місці і вже так побитого відвезено до тюрми на вул. Лонцького. Одна з його знайомих, що жила поруч арештів, бачила, як його ввезено на грузовім авті на в'язничне подвір'я, і що він був увесь у крові. Дружина Струка довідалась від тої знайомої, що бачила, як Струка ввели до в'язниці, — зараз з приходом німців пішла шукати його. Знайшла його між сотнями трупів. Тіло його було так знівечене, що годі було його з обличчя пізнати, а пізнала його по одежі, обуві, скарпетках та жмуті сивого волосся, що був у нього над чолом з одного боку голови. Сестрінка Струка не віднайдено.

**
*

На тому можна закінчити розповідь про Центросоюз, але для повної докладности треба ще згадати про спроби відновлення роботи Центросоюзу по приході ще одної окупаційної влади, цим разом німецької.

Вже зараз на другий день по приході німецької армії

до Львова, зголосилась до самотнього директора Центросоюзу, що був тоді у Львові, Мартюка делегація від облспоживспілки. Ця делегація складалась з бывших працівників Центросоюзу. Делегація подала, що робітники й службовці зберегли майно облспоживспілки, скрили цілий машинний автопарк перед вивозом його на схід, і що Центросоюз може розпочинати свою працю наново. Делегація просила, щоб директор Мартюк обняв провід. Отже скомплетовано персонал, переведено інвентаризацію того, що лишилось по облспоживспілці, в край вислано відпоручників для нав'язання контакту з райспоживспілками. У короткому часі урухомлено всі повітові союзи та приступлено до праці, ще заки перебрала в місті владу німецька адміністрація. Таким чином німців поставлено перед доко-наний факт, що кооперативна централя вже працює і згодом по повороті окремих кооператорів з еміграції відновлено роботу РСУК.

Та воєнні часи, а при тому питоменність німецько-гітлерівської адміністрації не дали поставити роботу Центросоюзу та його підбудов на самотійну плятформу діяння та ініціативи. Правда, усі відділи були відновлені, всі працювали, але це вже не була наша, українська кооперація. На ділі Центросоюз став лише органом до виконання заряджень німецької окупаційної влади. Насамперед та влада заборонила всякі контакти з північними українськими землями. Німці зорієнтувалися, що Центросоюз має дуже добре наладнаний апарат і справність у роботі, отже використали його для експлуатації українського села, щоб заспокоїти свої воєнні потреби. Німці створили у Львові свою, так звану, „Ляндвїртшафтліхе Центральштеле“, директор якої став комісарем при Центросоюзі. Урядовців тої централі, очевидно, німців настановлено комісарами при повітових союзах. Самотійний дир. Мартюк, що під той час керував Центросоюзом, зажадав від РСУК, щоб той докомплетував дирекцію Центросоюзу, а саме, щоб повернувся до праці на становище директора Юліян Шепарович, який вже тоді повернувся до Львова. Та виявилось, що Шепарович повернувся до Львова як урядовець „Ляндвїртшафтліхе Центральштеле“. Він, мабуть, не сподівався, що Центросоюз відновить свою діяльність і що німці заакцеп-

тують роботу Центросоюзу, тому задалегідь забезпечив себе роботою в німецькій централі. Та по довгих інтервенціях німецький комісар погодився відвести Шепаровича як працівника централі на працю Центросоюзу в характері його заступника. Так повернувся Шепарович до Центросоюзу номінально як комісар централі, а по суті начальний директор Центросоюзу. Та його поворот і поворот дир. М. Творидла вже не могли змінити прикрої і невідрадної ситуації. Правда, Центросоюз через німецьку централю, а тут і там безпосередньо робив великі обороти, відновив усі відділи з-перед війни, розгорнув перерібку та консервування ярин, інвестував багато гроша в розбудову кооперативних об'єктів, та все таки був у всьому залежний від німців і без їх згоди нічого зробити не міг.

По повороті дир. Шепаровича передав йому дир. Мартюк усю репрезентацію Центросоюзу назовні, головню перед німецькою владою, а сам обмежився до ведення тих відділів, що ще найменше експлуатували село: відділу для постачання селові промислових продуктів та відділу збуту яєць, ярини та овочів. Цими двома відділами допомагав Центросоюз багато українському населенню Львова, бо через впровадження карткової системи на споживчі артикули, головню хліб, м'ясо та товщі, населення не доїдало.

1943 року німецька сільсько-господарська централя відкликала Шепаровича з посади начального директора Центросоюзу, а що дир. Мартюк не хотів прийняти цього проводу, то на місце Шепаровича прийшов з ПСК Станиславів дир. Ілько Сем'янчук. Він був тоді дуже слабого здоров'я, виснажений надмірною працею, виїхав під кінець 1943 року на лікування до Чехо-Словащини і більше до Львова не повернувся. Незабаром за ним і інж. Творидло перенісся до Кракова, і знову остався в Центросоюзі сам Мартюк.

У тому часі німецькі воєнні сили вже були заломані і на східньому фронті були в постійному відступі. Прийшлося плянувати евакуацію Центросоюзу на Захід. Працівники, що пам'ятали часи з першої окупації більшовиків та працю з ними, попали в паніку. Дисципліна праці дуже підупала, бо кожний думав про те, як би то виїхати далше на Захід, щоб удруге не зустрічатися з більшовиками.

Самі німці вже були вивакуювали свою сільсько-господарську централю зі Львова та східніх повітів Галичини. Центросоюз дістав наказ евакуюватись на Захід в околицю Криниці і туди спрямовано його книговодство. Ціла діяльність Центросоюзу була рахунково пов'язана з сільсько-господарською централею, яка там була зупинилась. На кінець, як вже праця у Львові з огляду на воєнні дії була неможлива, виїхав до Криниці і дир. Мартюк з рештою працівників Центросоюзу. Весь автотранспорт забрали працівники для себе та своїх річей так, що рештки рухомого майна Центросоюзу залишилися у Львові. Також перенісся на захід Центробанк, виплативши наперед дещо готівки для Центросоюзу на покриття платень його працівників. Тим часом загубився зв'язок Центросоюзу з РСУК і треба було його відшукати. По дорозі німецькі військові частини конфіскували Центросоюзіві автомашини, а працівникам дали залізничні вагони і переслали їх до Чехо-Словаччини, а звідти до табору в Штрасгофі під Віднем. Туди переїздить з працівниками і дир. Мартюк, а зі Штрасгофу дістається до Відня, де зустрівся з Шепаровичем. Від нього він довідався, що авто, яке везло книги Центросоюзу до Криниці, було сконфісковане, а книги залишились у селі Злоцькім під Криницею. Дир. Мартюк переїхав з Відня до Лібену, де був осівся РСУК. Тут він постарався про всі потрібні документи, щоб поїхати до Криниці по книги Центросоюзу. Вибрався поїздом до Мушини, щоб з Мушини дістатись до села Злоцького. Однак до Мушини вже не доїхав, бо пару годин перед тим німці покинули околицю Криниця-Мушина, а тунель між Жегестовом а Мушиною був знищений. Дир. Мартюк уже пішки повертається до Лібену, бо поїзди перестали ходити, і в Лібені застає по двох тижнях своєї мандрівки фронт, а всі кооператори з Лібену вивезені на захід. Дир. Мартюк разом з якимись військовими частинами дістався до Саксонії, де хвилино осів і втратив усякий зв'язок з центросоюзниками та РСУК. Тут і дочекався він кінця війни.

Так закінчився епізод Центросоюзу за час від 1941 по 1944 рік, бо той час інакше як епізодом назвати не можна. І закінчила з ним — тим епізодом — своє життя вся українська кооперативна організація, що по її розвалі біль-

шовиками ще пробувала відкрити очі й дихнути повітрям за часів німецької окупації. Загинули всі матеріальні здобутки та надбання тисячів українських кооператорів на протязі 20 років, що чесно несли кооперативний стяг до Добра і Краси.

Так, пропали всі матеріальні надбання. Майже всіх тих кооператорів, що залишились на рідних землях, більшовики вивезли в далекий Сибір у північні тундри. Від тих кооператорів продістаються інколи спогади про „різдвяну свічку”, яку кожний селянин діставав під Свят-Вечір у формі товарового звороту від своєї сільської кооперативи. Виринають у тих спогадах привиди величавих кооперативних домів, тих усіх культурних імпрез, що їх переводила кооперація, навіть згадують сільсько-господарські машини, якими спільно користувалась громада. А яка ж в тому засаднича різниця між бувшими машинами кооператив, а сучасними машинами більшовицьких МТС!

Залишилися спогади. Не пропала ідея. Якщо не пропала ідея, то не може пропасти й надія, що таки колись приїде час волі, час Добра і Краси.

А ті кооператори, що їм доля судила замінити рідну батьківщину на далекий Сибір, чи на далеку чужину за океаном, ті кооператори, хоч з посивілими головами не поснули на волі. Їх ініціатива знайшла добрий відгомін серед свідомих верств української еміграції, де заснували Товариство Української Кооперації (ТУК), продовжують серед української еміграції кооперативне діло. Об'єднані кооператори під проводом Івана Шепаровича, д-ра Пушкарра, інж. Р. Раковського, О. Плешкевича та інших організують кредитові кооперативи в США, як підсобні товариства при організації українців Америки „Самопоміч”. Наразі почалося з дрібних ощадностей та дрібного кредиту та пляни намічено великі. Є всі підстави гадати, що як кооперація стала була на сильні ноги в економічно відсталому краю, то в країні вільної демократії, як США та Канади, українська кооперативна ідея має велику будучність. А мета? Мета українських кооператорів була та є та сама: вільна, незалежна, демократична Україна, побудована у своїй господарській структурі на принципах всебічної, всеобіймаючої, на повній добровільності кооперації, так як ді-

ялось на наших землях між двома війнами.

Щастя Вам Боже, Друзі-Кооператори! На Велике Діло! Нехай продовжуваний Вами труд буде доказом для молодих поколінь, що наше міжвоєнне покоління гідно та чесно провело своє життя та сповнило по самі вінця наложений на нього обов'язок Людини-Українця.

СТАТИСТИЧНІ ПІДСУМКИ

Членство Центросоюзу в роках 1924-25 в першій стадії його організації:

Повітових кооперативних осередків при заснуванні Центросоюзу	8
Інших	19
За час 1924-25 приступило в члени союзів	22
Разом на день 30. червня 1925 р.	49

Стан членства під кінець 1929 року

Повітові союзи, що об'єднували кооперативи (правні особи)	36
Повітові союзи з мішаним членством (гуртівні)	7
Кооперативи центральні та льокальні кооперативи (різні)	18
Краєве Товариство „Сільський Господар” у Львові	1
Разом на день 31. грудня 1929 року	62

Оборотіві фонди

Власне майно у 1924 р.	
а) уділи (паї)	19.554 зл.
б) запасний фонд	30.379

Разом	49.933 зл.
Чуже майно	271.626 зл.

Разом усі оборотіві фонди	321.559 зл.

Відношення власних фондів до чужих як 1:5,44. Ротація (обіг) фондів 3.95 до року.

Майно Центросоюзу 1929 року

Власне:		Чуже:
а) уділи (паї)	284.787 зл.	
б) запасний фонд	70,535	1,130.472 зл.

Разом	355.422 зл.	
Разом оборотіві фонди		1,485.794 зл.

Відношення власних фондів до чужих як 1:3.18.

Торги (безпосередні, без посередництва):

1924-1925 рр.	1,245.054 зл.
1925-1926	2,329.968
1926-1927	6,967.305
1927-1928	10,378.068
1928-1929 (VII-XII 1928 і I-XII 1929)	21,379.353

Ротація (обіг) оборотових фондів 1928-1929 рр. 14.38 разів у рік.

Власне майно (уділи та запасні фонди) повітових (окружних) союзів на 31. XII. 1929 рік виносило 1,187.754 зл., а торги союзів у тому ж році виносили 24,330.350 зл.

Стан

власних оборотових фондів та торговельних оборотів членів Центросоюзу на день 30. XII. 1929 р.

Член	Власні оборотові фонди	річний торг
О. С. К. Бережани	брак даних	брак даних
П. С. К. Бібрка	брак даних	592.836 зл.
П. С. К. Борщів	60.041 зл.	1,094.124 зл.
П. С. К. Броди	брак даних	брак даних
П. С. К. Бучач	105,916 зл.	1,325.805 зл.
П. С. К. Городок	у стадії організації	немає білянсу
П. С. К. Дрогобич	34.109 зл.	844.891 зл.
П. С. К. Жовква	48.574 зл.	брак даних
П. С. К. Заболотів	брак даних	брак даних
П. С. К. Збараж	193.679 зл.	1,198.938 зл.
П. С. К. Зборів	брак даних	брак даних
П. С. К. Золочів	22.324 зл.	87.062 зл.
П. С. К. Калущ	52.206 зл.	1,481.609 зл.
П. С. К. Ковель	12.530 зл.	239.147 зл.
О. С. К. Коломия	66.889 зл.	1,439.600 зл.
П. С. К. Копичинці	48.931 зл.	1,388.838 зл.
П. С. К. Косів	брак даних	брак даних
П. С. К. Підгайці	63.793 зл.	брак даних
П. С. К. Рогатин	47.672 зл.	1,203.981 зл.
П. С. К. Рудки	брак даних	брак даних
П. С. К. Самбір	23.200 зл.	641.924 зл.
П. С. К. Сокаль	35.399 зл.	1,809,412 зл.
П. С. К. Скалат	18.548 зл.	726.544 зл.
П. С. К. Станиславів	61.375 зл.	1,480.076 зл.
П. С. К. Стрий	113.732 зл.	2,504.327 зл.
П. С. К. Тереховля	22.400 зл.	1,009.129 зл.
П. С. К. Тернопіль	41.161 зл.	1,368.129 зл.
П. С. К. Тлусте	брак даних	брак даних
О. С. К. Чортків	30.372 зл.	брак даних
П. С. К. Щирець	12.000 зл.	600.000 зл.
П. Т. С-ка Яворів	20.000 зл.	960.000 зл.
П. С. К. Ярослав	8.730 зл.	брак даних
Нар. Дім Устрики	22.578 зл.	318.790 зл.
Разом	1,187.754 зл.	24,330.350 зл.

Це зіставлення зроблено на основі даних з Ювілейного Альманаху Центросоюзу з року 1930. Треба пам'ятати, що рік 1929 — це вже перший рік кризи в Польщі. Тоді вже ціни на рільничі плоди були дуже низькі. У виказаних торгах лише три союзи: Калущ, Количинці та Сокаль подають торги за споживчі товари та землеплоди, а інші їх не виказують зовсім, або виказують всуміш під одною рубрикою. О. С. К. Станиславів виказує лише торги магазинів, а не виказує оборотів земними плодами, доставки з посередничання (продаж іншим повітовим союзам, осередкам) та оборотів власної друкарні, де друкувалася, між іншими, Загальна Українська Енциклопедія.

Розвиток Центросоюзу — обороти в тисячах золотих

На підставі річних звідомлень Ц. С. і „Атласу України”

В. Кубійовича.

Рік	загальний оборот	у т. числі постачання	виробн.	обороти збут с. г. продуктів
1925	1.728	1.314		
1926	2.329	2.062		
1927	6.927	5.896		
1928	10.378	6.743		
1929	21.379	6.887		
1930	12.428	11.852	571	
1931	12.362	9.473	688	2.201
1932	10.446	6,630	632	3,184
1933	10.626	5.687	561	4.378
1934	9.613	5.791	631	3.191
1935	12.832	7.171	914	4.767
1936	21.239	11.441	1.505	8.293
1937	37.504	15.990	1.950	19.546

Майновий стан
у тисячах золотих

рік	уділи (паї)	запасний фонд	чистий прибуток	разом	валюта білянсу
1926	74			74	
1927	143			143	
1928	164			164	
1929	284			284	
1930	297	19	4	320	1.741
1931	322	23	5	350	1.771
1932	311	27	6	344	1.705
1933	312	33	6	351	1.555
1934	317	40	9	366	1.570
1935	345	50	49	444	2.416
1936	430	99	124	658	3.390
1937	489	234	157	880	8.909

Показник збуту та виробництва

рік	збут яєць вагон.	у тому числі на експ.	збут живини у тон.	збут рост. продук. т.	виробництво мило т. ниток тис. туз.	
1920					120	
1927					189	
1928					234	
1929					315	
1930					345	
1931	151				397	16
1932	252	252	774		406	28
1933	422	201	1.356	580	459	26
1934	227	205	982	970	541	30
1935	383	224	980	2.475	599	32
1936	422	296	1.279	22.629	812	43
1937	603	341	1.450	52.382	863	49

**Кількість персоналу, кошти завідування
та дохід бруто у тис. золотих**

Рік	дирек- ція	служ- бовці	робіт- ники	разом	кошти завід.	дохід бруто
1937	5	92	63	160	366	621
1936	5	68	52	125	261	527
1935	5	42	38	85	210	346
1934	5	38	22	65	170	250
1933	5	38	27	70	180	245
1932	5	39	24	68	199	288
1931	4	36	14	54	236	321

**Підбудова Центросоюзу — повітові,
окружні союзи кооп. та гуртівні**

Рік	кіль- кість союз. гурт.	об'єд- нані кооп.	пер- сонал	у тому оргвід- діли	пунк- ти гурт. продаж.	мага- зини яєч. експ.	збі- жєві	де- таль. кра- ниці
1931	44	2.522						
1932	42	2.512						
1933	37	1.837						
1934	не має даних							
1935	37	2.278	415	78	52	8		40
1936	43	2.264	524	114	50	8	35	30
1937	42	2.418	714	130	56	8	44	47

Майновий стан Окр. і Пов. Союзів у тис. золотих

Рік	уділи	запас. фонд	чистий прибуток	разом
1934	395	392	3	1.330
1935	938	425	72	1.435
1936	1.096	490	229	1.815
1937	1.314	767	239	2.320

Оборотіві фонди союзів у тис. золотих

Рік	власне майно	чуже майно	разом
1934	1.330	2.645	3.975
1935	1.435	2.605	4.040
1936	1.815	3.042	4.857
1937	2.320	3.702	6.022

Обороти Пов. Союзів Кооператив у тис. золотих

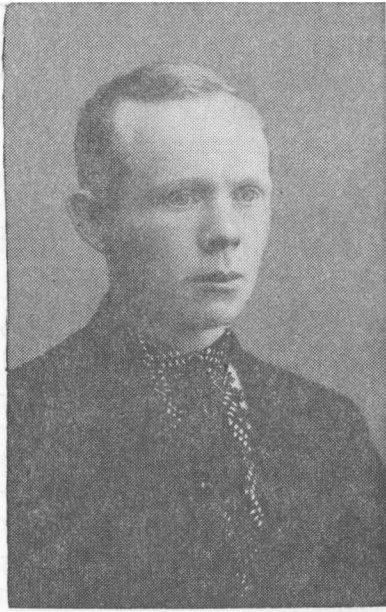
Рік	заг. сума обороту	обороти товарних	обороти збутов.
1934	16.378	11.940	4.438
1935	17.182	11.840	5.335
1936	26.072	15.617	10.455
1937	41.050	14.352	26.698

Показники збутової діяльності кооператив

Рік	яець	збіжжя	прядиво	живина
	скринь	тонн	тонн	тонн
1934	49.020	8.648		982
1935	49.021	10.059	70	980
1936	59.202	31.700	82	1.279
1937	66.901	59.508	107	1.428

Організаційна та інструкторська праця Союзів Кооператив

1935	2.430	3.051	49	128	3.314	14.620
1936	2.825	3.167	97	221	4.719	19.298
1937	2.845	немає даних	110	немає даних		18.234

Антін Слободян

ВИПИС З ЛИСТА

до автора спогадів, одного з його вихованців в Чортківщині, ідейного, низового кооператора, Антона Слободяна, який був під кінець своєї праці на рідних землях начальником магазину ОСК Чортків. Тепер проживає в Торонті, Канада.

Високоповажаний і Дорогий Пане Директоре!

Дуже дякую за Ваш лист... Потрібні Вам відомості я передав Вашому братові.

Так і стоїте мені перед очима в маленькій „цюпці“-кацелярії Повітового Союзу в Копичинцях. Кожний поспішає. Машина Союзу робить цілою силою... Справники сільських кооператив, кожний має справи до Мартюка: чи трохи товарів на кредит дістати (треба ж людям дати товаріві звороти), чи якесь непорозуміння в кооперативі обговорити, а вже обов'язково побажати „Веселих Свят“. Мартюк утомлений... полагоджує справи то жартом, то поважно наказує: „А стягайте борги...“, „а вважайте на ціни!“ і т. д., а на кінець кожному тисне руку й теж бажає „Веселих Свят“.

Гарні були часи! На селі в кооперативах рух. Видають товаріві звороти. Правда, спочатку небагато того було. Але ж були по селі розмови: ...А чи Мошиха давала мені бодай за мізиний палець щонебудь? Та ж вона перед

святами більше дерла і все в неї було „на око”, — ні поташу, ні перцю, чи бобкового листа не важила, а все ніби листочок докидала. А нині в кооперативі все на вагу, а до того ще й дають тобі свічку і цукру і ще дещо... без грошей.

Пристапали нові члени до кооперативи, бо бачили користь з нової крамниці. То ж не тільки кооператива продає дешевше, але й інші приватні крамниці знизили свої ціни.

І так почалася робота. Споживча кооператива в моєму рідному селі в Сокиринцях зорганізувала асекурацію худоби. Яке було нещастя, коли бідному згинула корова! Ніякої було помочі. Треба було ждати рік і два, щоб дочекатись корови, чи коня. А так у солідній громаді, в гуртовій самопомозі, за який тиждень покривджений мав знову кормительку родини — корову. А відтак кооператива зродила машинову спілку. Почалося сівалкою і люди витали її... гладили, і подивлялися та радилися, як нею орудувати. А згодом прийшла й друга сівалка, моторова молотілка, трієр...

А там зродила кооператива новий твір — кредитову посестру. Кожна вулиця мала своїх збирачів, які щонеділі збирали по селі чи то яйцями, чи грошиками ощадність і з того творилося тисячі, що догоджували людям у потребі...

З маленьких приміщень-ліп'янок перенеслася кооператива до власного, спільного з „Просвітою”, великого, мурованого, з твердими підлогами, будинку. Управи Надзірної Ради мінялися і це було гей-би наука. Люди як ученики в школі добиралися і творилася нова верства — людей-кооператорів. Те саме діялось і у Повітових Союзах. Те, що діялося в моєму селі, діялося ліпше чи гірше по всіх наших селах. Одні села переганяли другі...

Кооперація спричинила розвиток рідного промислу, була опорою для „Рідної Школи”, „Просвіти”, „Сільського Господаря”... Сільсько-господарська кооперація для загального заупу й збуту разом з „Маслосоюзом” давала захист і працю багатьом людям. Збут збіжжя, яець, молока, масла вирвав з рук спекулянтів і лихварів важливу ділянку сільського господарства. Кооперативні робітники

— це вже була „армія” в змаганнях за краще нашого народу...

Так хотілося б видіти, що було б, якби не прийшла навала „визволителів”, що все знищила...

Новітні варвари знищили все. Колишні народні робітники-кооператори розсіялися по цілому світі. Ті, які залишилися на рідних землях, кращі з них знищені, або заслані. Ті, які опинилися далеко від Рідної Землі, старіються та „відлітають сірим шнурком” мов журавлі у вирій...

Тому я з радістю прийняв вістку, що Ви пишете Історію Центросоюзу, чи свої спомини. Ви ж один з небагатьох „кооперативних генералів”, які ще в живих і проживаєте в країні, де бодай можете свobodно порушуватись. Кооперація варта того, щоб для історії записати про колишні славні діла та про славних і відданих робітників.

Умовини кооперативної роботи тут в Америці, чи в Канаді інші ніж були на наших землях, де ми жили збірною масою по селах чи містечках. Але при добрій волі та з відданими тій справі людьми можна б дещо зробити.

Ось і тут зближаються наші свята... Так хотілося б поїхати саньми на соломі під гармонію дзвіночків... Хотілось би, як і колись, давно-давно стиснути Вашу руку та побажати Вам „Веселих Свят” і „Щасливого Нового Року”...

Нехай присниться бодай Вам колишній передсвяточний гамір, „ярмарок” у маленькій канцелярії Повітового Союзу Кооператив у Копичинцях.

Христос родився!

Ваш Антін Слободян

Торонто, Онт., грудень 1963 р.

СКАЛА — МІСТЕЧКО МОГО ПОХОДЖЕННЯ

Щоб показати підґрунтя, клімат і обставини, на яких зродилась і в яких зросла в силу українська кооперація, нехай послужить спогад про Скалу, містечко мого походження, що була типовим селищем на західніх землях України, де перші почини кооперації проявились ще під кінець XIX ст.

Початок Скали сягає часів Київської Русі. За часів Австрії називалася вона Скала над Збручем, а від 1919 р. переназвана на Скалу Подільську. Скала це селище міського типу, складається з двох частин: Стара Скала і Скала містечко, постало пізніше і від свого початку користувалось магдебурзьким правом, а правили містом ремісничі цехи. Залишки тих цехів — ковальський, шевський та кушнірський зберелися до початку XX ст.

Стару Скалу від містечка ділив потічок, званий Помийником, що вливається до Збруча. Між тим потоком і Збручем є дуже висока скала, а на тій скалі побудовано десь у XV ст. оборонний замок. Зі сходу та заходу замок був обведений високим муром, а з півдня стояла висока башта, по східному боці башти брама з рухомих мостом. Коли получено обі громади в одно поселення, мені не відомо, але до 1880 р. Стара Скала мала свою окрему церкву та школу, а передусім коршму. Обі церкви були дерев'яні і походили десь з XVII ст. В 1880 р. побудовано і посвячено велику церкву на високому горбі проти звалищ оборонного замку.

За часів Австрії Скала стала живим осередком торгівлі збіжжям, яйцями та іншими сільсько-господарськими продуктами. Були в Скалі великі олійні, що продукували ганишову олію, що розходилась далеко поза межі Австрії. До часу побудовання залізничної сполуки між Австрією та Росією в Гусятині через Скалу переходили транзитом всі багатства з України до зах. Європи, а то навіть і до Америки (до Куби). До Скали прибували щоденно десятки возів, нагружені збіжжям, головно фасолею та яйцями. Імпортом

приходив до Скали сухопутньою дорогою китайський чай, що його в Скалі сортували великі фірми (жидівські) і пересилали на захід.

Населення Скали були українці та жиди, а поляків було дуже мало. Поляками вважали себе двірські службовики графа Голуховського, було декілька латинників, які говорили виключно українською мовою. До Скали прибуло трохи більше польського елемента при побудові відноги залізниці Тересін-Скала. Українці в Скалі мали завжди перевагу аж до 1919 р. і жиди з поляками не могли ніяк українців змайоризувати. Тому постійними бургомістрами Скали були українці, як Іван Чорпіта, Ковалишин Ілько, Дмитро Романюк і Микола Модний. Натомість секретарем громади були довший час спольщені громадяни як Лотоцький, по його смерті Шандровський, а вкінці жид Фасрштейн. Національна свідомість Скали датується від 1865 р., коли до Скали прибув на парафію о. Костецький. Цей священник, як усе тодішнє духовенство, був москвофілом. У тих часах, як залишки з часів панщини, панувало серед населення пиянство. З тим налогом розпочав о. Костецький боротьбу та заложив церковне товариство „Братство тверезости”. Ця акція проводилася тоді в цілому краю, а пропаганду проти пиянства вела вміло „Наука” газета редактована Іваном Наумовичем. Цю газету виписав о. Костецький для „Братства тверезости”, її читали „братчики”, а одночасно проведено підготову до засновання читальні „Общества ім. Качковського”. Піддаючись пропаганді „Науки” і за порадою о. Костецького, „братчики” — Андрейців, Боровський, (він же церковний дяк), два Огородники, Яцентий та Василь Мартюк заклали читальню ім. Качковського 1885 р. Читальня містилася в домі Яцентого. Десь у тих роках відбув свою військову службу та повернувся додому Микола Модний, як на ті часи людина грамотна та повна життєвої енергії. Він то надав читальні більшого розмаху. Для боротьби з лихвою зорганізовано при читальні самодопомогову касу і вона притягнула до читальні більшу кількість членів. Парохіві заважко було обслуговувати дві церкви, тому він вирішив побудувати одну велику для Скали міста і Старої Скали. Але перед самим посвяченням церкви о. Костецький покинув Скалу та перейшов до Черновець

з титулом мітрата, а до Скали прибув на парафію о. Олександр Левицький. Отець Левицький вже свідомий народовець, добрий співак і музикально обдарований диригент. 1880 р. посвячено нову церкву і в тому часі молодий парох заложив при церкві хор. Між тими хористами один з кращих був Василь Юрчак, пізніший актор українських театрів. Усі хористи читали ноти, а хор вславився своїми виступами в околичних селах на празниках і світськими концертами в Скалі, Борщеві, Теробовлі, а навіть в Тернополі, де співав на привітання архикнязя Рудольфа. Хор влаштовував рік-річно концерти на честь Т. Шевченка, в роковини знесення панщини та під час ювілейних обходів на пошану Франца Йосифа. У кожную Великодню П'ятницю хор давав церковні концерти страчних псалмів, на які з'їжджалась вся дооколична інтелігенція, а коли в тому часі бував у Скалі граф Голуховський, то він завжди приходив на ті концерти разом зі своїми гістьми.

У тому самому часі, коли до Скали прийшов о. Левицький, відкрив у Борщеві адвокатську канцелярію д-р Михайло Дорундяк. Він як один з основників Т-ва „Просвіта”, zorganizував читальні „Просвіта” в цілому повіті, починаючи від Скали, де читальню ім. Качковського переіменовано на читальню „Просвіта”.

У сусідстві новозбудованої церкви мала свою посілість удова Возьна. Вмираючи, вона записала свій ґрунт на „Просвіту”. На тому ґрунті побудовано читальняний будинок, будував Іван Чорпіта. Цей будинок викінчено під кінець 1894 р. і це був перший будинок читальні не лише в повіті, але взагалі в Галичині. Від того часу читальня сталася осередком культурного життя. Організовано прогульки до Борщева на театральні вистави „Руська Бесіда”, а ці вистави заохотили молодь ставити аматорські театральні вистави. Таким чином постав в Скалі аматорський гурток під проводом В. Юрчака, що стався пізніше початком його театральної кар'єри. Першими виставами були „Знімчений Юрко”, „Сатана в Бочці”, „Як ковбаса та чарка”, а вкінці „Наталка Полтавка”. Головою читальні „Просвіти” був постійно аж до своєї смерті о. Левицький, а по його смерті обрано головою Василя Мартюка.

Читальняну касу провадив постійно Лука Баран, спен-

сіюваний жандарм, батько Михайла Барана, що був згодом заступником голови Ревкому на Галичину 1920 р., якого розстріляно в перших роках Сталінського режиму. По смерті Сталіна Михайла Барана реабілітовано, а його спадщину по батькові Луці передано дружині Михайла Барана, а та продала ту посілість у центрі міста Скали, около одного морга площі з будиком, Церковному комітетові, а цей посадив там православного священника, що тепер править у церкві, яку ще будував москвофіл о. Костецький.

Коли у Львові організувався Краєвий Союз Кооперативних Спілок, переіменовано читальняну касу на кредитову спілку „Міщанська Каса” і було встановлено, що а) членом спілки міг бути лише член читальні „Просвіта”, б) членами Надзірної Ради Спілки — був кожночасний Виділ читальні „Просвіта”. Обі ці статутіві постанови, хоч вони були незгідні зі загальними постановами кооперації, не перечили постановам австрійського закону про спілки, але для матеріяльного забезпечення членів і самої читальні мали велике значення. Одинока читальня „Просвіта” в Скалі нараховувала около 500 членів, а що членські внески членів читальні здепоновувались у „Міщанській Касі”, то це мало поважний вплив на оборотові фонди каси. Першою управою „Міщанської Каси”, що урядувала три дні в тижні, були Іван Шостаковський — голова, Лука Баран — касієр. Ціле майно допомогової каси читальні перейшло як запасний фонд „Міщанської Каси”, а члени сплачували наново уділи, що виносили по 5 корон. На початок діяльності „Міщанської Каси” внесли до неї поважний грошевий вкладощадність о. Левицький та Лука Баран. Маючи оборотові фонди, каса поширила свою діяльність не лише на Скалу, але й на сусідні села. У 90-тих роках XIX ст. був в Галичині великий еміграційних рух до Канади та США. Каса фінансувала цей рух і допомагала десяткам емігрантів на сезонівий виїзд за море без потреби позбуватись ґрунту, чи інвентаря. Довжники сплачували свої борги в касі, а по сплаті пересилали до каси свої оощадності, щоб „ріс процент та щоб жінка не розтринькала грошей”. . . Це дало сильні підвалини до розбудови „Міщанської Каси”. Каса побирала 8% від позики плюс 1% на адміністрацію та 1 корону річно на членську вкладку до читальні „Просвіта”. Від оощаднос-

тей каса виплачувала 5% дивіденди річно. Співпраця каси з читальнею забезпечувала читальні матеріальні доходи, за які вона придбала поважну бібліотеку та передплачувала всі українські часописи.

В Скалі проводив свої святочні ферії проф. М. Грушевський, пвагер о. Левицького, і за його старанням читальня передплачувала „Літературно-Науковий Вісник”, а також „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка”. В читальні сходились члени перед Службою Божою, а пополудні збиралась молодь. У будні відбувались хорові та театральні проби. Десь 1899 р. прибув до Скали на посаду дяка Григорій Старицький, добрий тенор і дуже талановитий диригент. Він перебрав провід хору та його вишкіл, а о. Левицький диригував хором лише при більш святочних okazіях. Хор поза церковним співом мав великий репертуар свідських пісень і композицій. Співав з великим успіхом навіть „Алилуя” Гендля.

У роках 1894-1900 й пізніше почали вчитись в середніх школах декілька молодих хлопців, між ними Микола Анастазієвський, сучасний маляр, М. Скорода, брати Тома і Методій Огородники, Маковський, Грабчак, Михайло Баран та багато інших. Усі вони перебуваючи на вакаціях в Скалі, розгорнули були дуже широко просвітянську роботу. Читали реферати, проводили освітні балачки з молоддю. Тома Огородник та Мих. Баран порушували питання соціальної тематики, а М. Баран, будши комуністом ще з 1900 р., пропагував навіть атеїзм. Це викликало деякі розбіжності в громаді, особливо серед старшого жіноцтва.

До 1894 р. не зазримічувалося у Скалі жодних національних розходжень, хоч у Скалі від років був рим. кат. костел та парафія. Усі римокатолики говорили виключно українською мовою. Навіть кс. Анджесвський говорив українською мовою зі своїми парафіянами. По його смерті став парохом кс. Санойца, а до школи на вчителя прибув Закшевські. Оба вони загорілі ендеки почали польонізувати Скалу. Заложили польську читальню „школи людовей”, зорганізували польський хор в школі, в якому змушували співати наших дітей. Влаштовували „яселка”, свято „третього травня”, а навіть змушували наших дітей відвідувати щорана в травні в костелі богослуження. І тут перший раз

постав відверто бунт, незгода між грек. католиками та рим. католиками. Обі проповідниці в церкві і костелі стали трибунами нагальної боротьби, а обі сторони в проповідях не перебирали в словах так, що слова „краще піти до коршми, ніж до костела” і навпаки, не були ще найгострішим висловом. Того роду проповіді в церкві та костелі робили своє, бо з того часу почалась пристрасна боротьба між грек. католиками та латинниками, що з того часу почали вважати себе поляками.

Хата в Скалі Подільській, в якій народився Іван Мартюк

Десь 1902 р. помер голова „Міщанської Каси” Шотковський, а на його місце прибув емеритований учитель Мартинець. Його приїзд збільшив число активістів в громаді. Він поставив дуже високо касове книговодство, упорядкував читальняну бібліотеку, а для жіноцтва влаштував курси шиття та крою. Крім того він заложив у Скалі кружок „Сільського Господаря,” що його очолив Михайло Скорода. 1906 р. Мартинець переселився до Львова, а на його місце прибув молодий, але вже зредукований учитель Пав-

ло Лялька. П. Лялька дуже добрий бесідник, розгорнув в Скалі роботу національно-соціального освідомлення громадян. По смерті адвоката Дорундяка прибув на його місце д-р Дам'ян Савчак, автор статуту каси системи райфанзена. Отець Левицький вже в тому часі постарівся й менше уділявся в громадській роботі. То були часи революції в Росії, що немалим відгомонам відбивалась серед скалечан. До того на скалечан мали поважний вплив думки Томи Огородника та Михайла Барана. Павло Лялька був з переконання націонал-демократ, носився з думкою заснувати в Скалі Т-во „Сокил”, але тут натрапив на повний спротив радикально наставлених скалечан, які були переконані, що Т-ва „Сокил” є кальковою відбиткою польського Т-ва „Сокул”. В Скалі засновано Т-во „Січ”, до якої пристав і П. Лялька. До „Січі” приступила майже вся молодь поголовно, хоч при церкві існувало з давніших часів братство парубків та дівчат. Ці братства зі заснованням „Січі” підупали, хоч існували даліше. Тут треба ствердити, що з заснованням „Січі” настав поділ в громаді на прихильників „Січі” радикалів і на церковників клерикалів.

З браку матеріяльних засобів я мусів перервати науку в гімназії та перейти на приватиста. Тоді я зазізнався ближче з П. Лялькою та Мих. Бараном, який помагав мені в науці як приватистові. Лялька притягнув мене до помічної праці в „Міщанській Касі”, де я зазізнався основно з книговодством. Тоді я мав також нагоду зазізнатись теоретично з засадами кооперації, зокрема зі споживчою кооперацією системи Рочдель. Я висунув думку заснувати в Скалі споживчу крамницю, яку засновано 1908 р. під назвою „Зоря”. На управителя цієї крамниці прибув до Скали Осип Ткачук, добрий співак, а ще кращий гімнастик, а гімнастичні вправи вправляла „Січ”. До О. Левицького прибув як корепетитор О. Щуровський, дуже обдарований музик, а до Скарбової сторожі прибув як командант Франц Гродський. Вони збільшили актив культурних працівників, що до них тоді належали М. Баран, Лялька, Гродський, Ткачук, Щуровський та я. Час 1908 — 1910 можна назвати найвищим вершком просвітної та політичної роботи в Скалі, що не обмежувалася лише до Скали, але діяла на цілу околицю, а то й на цілий Борщівський повіт.

Зимовими місяцями 1909/10 проведено в читальні зимові освітні курси, що їх названо народним університетом, на яких було понад 50 постійних слухачів. Та найактивнішим був таки аматорський гурток. Перед поважнішими п'єсами, звичайно, М. Баран виголошував короткий виклад. Він же перекладав чужі п'єси на українську мову, а Щуровський вивчав музику. Режисерували п'єси Лялька і я. Амгурток мав свою перукарню, мав гардеробу, що ними завідував Гродський, а декорації малювали Шурма, Лялька, Прокопович та Анастасівський. На наші вистави приходили навіть жиди, а що заля була невелика, то п'єси повторовано під ряд три чотири рази.

В роках 1903 і 1904 помальовано скалецьку церкву та вставлено високої артистичної вартости іконостас. Ці роботи виконували брати Шурми з Угнова і залишились на постійне життя в Скалі.

1908 року закупила читальня „Просвіти” площу від жида, положену зараз напроти читальні і при фінансовій допомозі „Міщанської Каси” побудувала на тій площі партеровий дім, призначений на Українську Захоронку. Та до вибуху першої світової війни того заміру з різних причин не можна було здійснити. Допіру між війнами там було влаштовано діточий садок, що його провадив Союз Українок.

1908 року помер дійсний будитель та організатор Скали о. О. Левицький. Хоч мав він з постанням „Січі”, до якої він поставився був негативно, свого роду опозицію січовиків, але його загально дуже шановано та респектовано. Його найбільшою заслугою було те, що він не допустив до розділення Скали на дві громади — Скалу місто і Стару Скалу, до чого стриміли жиди і поляки і тому Скала зі Старою Скалою мала завжди перевагу та чисто український характер. Похорони о. Левицького були дуже величаві, вони перемінились у загально українську маніфестацію, хоч і жалібного характеру. Його наступник о. Білінський вже не дорівнював своєю громадсько-духовою поставою отцю Левицькому. Дочка о. Білінського Ярослава, обдарована співачка та піяністка, пізніше замужня Темницька, постійно працювала з читальняниками, співала в хорі та брала участь у аматорському гуртку.

1911 року засновано в Скалі під проводом Франца Гродського „Спілку для збуту худоби”, що займалась висилкою свиней до Відня і до Праги. Матеріально ця спілка дуже добре просперувала і піднесла значно ціну на безроги, особливо бекони, що давало скалечанам великий прибуток. При допомозі цієї спілки впроваджено до Скали нову расу рогатої худоби так званої сementальсько-тирольської раси, що визначалася великою вагою та високою молочністю.

„Сільський Господар” (постійний провідник Михайло Скорода) започаткував спровадження штучних погноїв, як також був організатором спілки каменоломів. Західний берег річки Збруча є звичайно стрімкий. До того берега доходять людські городи та ниви, а в тому березі великі поклади дуже сильного синавого каменю. Так постали в Скалі каменоломи, що давали (й дають тепер) дуже добрий камінь на будови домів та дороги. Сьогодні більшовики розробили ті каменоломи до колосального підприємства, що постачає багато будівельного каменю та є основою найбільшого заводу в Скалі так званого холодного асфальту.

Як в кожній громаді, так було і в Скалі, що в громаді вибивались на провідне чоло окремі родини. Такі родини були й в Скалі, до них належали Гурмани, з якої походить мати співака Мирослава Скали-Старицького, з якою оженився Григорій Старицький, про якого була мова вище. Були Байлюки, Ковалишини, Чорпіти, Мартюки та інші. Василя Мартюка привіз до Скали о. Костецький зі Стрийщини, в якого він служив через 15 років, оженився, розвів родину, що нараховувала восьмеро дітей.

Січова дута оркестра організувалась 1907 року, провадив її Іван Чорпіта молодший і мала вона 18 інструментів. Причинилась вона до великого зацікавлення січовою справою, гімнастичних вправ, що їх січовики вправляли під такт оркестри. А ці вправи бували головною атракцією та свого роду змаганням між „Січами” та „Соколами” на фестинах, що відбувались майже в кожному селі. Показчиком до вправ, на підвищеній трибуні, виступав дуже часто найменший з Мартюків, Сильвестер, тоді 5-літній хлопчина. З того виходить, що родина Мартюків від батька Василя до наймолодшого Сильвестра активізувалась в громадській роботі, в якій займала провідне становище.

З М І С Т

Слово про автора	7
Вступне слово автора спогадів	11
Початки кооперативної організації в Галичині до 1914 року	14
Відбудова по війні та свіжі сили	16
Перші повітові союзи	19
Центросоюз як завершення сільсько-господарської ко- операції за купу та збуту	22
Організація праці та капіталів	27
Повітові агрономи та значення їх праці	28
Грошова реформа та стабілізація валюти	30
Фабрика мила Центросоюзу	34
Інші кооперативні підприємства	35
Поширення кооперативної праці на дальші українські землі під Польщею	37
Необачна позика	38
Експорт збіжжя	40
Сільсько-господарські виставки	41
„Пацифікація” та її наслідки	43
Дальша реорганізація праці	47
Дальше поширення кооперативного руху	50
Збут тварин	51
Добра слава про Центросоюз у світі	59
Мануфактура та шкіра в кооперативному русі	62
Організаційна опіка РСУК над кооперацією	64
Центросоюз за щоденною роботою	66
Внутрішня організація Центросоюзу	68
Фабрика свічок	78
Кооперативний фільм	79
Підприємства культурного характеру	80
Ще одна інвестиція в розбудову кооперації	84
Неповні підсумки та несповнені плянування	89
Воєнні роки та перервані змагання	92
Останні спроби	102
Статистичні підсумки	108
Випис з листа	115
Скала — містечко мого походження	118

Друк — M. P. Kots
1215-17 Summit Ave.
Jersey City, N. J., 07307

Printed in the U. S. A.